

Inleiding

1 – Namatote, gelegen aan de Tritonbaai, was voor handelaren op het nabijgelegen Ceram een belangrijke stapelplaats voor slaven en boombast. De Moordenaarsrivier kreeg haar naam na een eerder dodelijk treffen. Later werd ontdekt dat het een zee-engte is.

2 – Van den Honert; Bol.

3 – Scheltema 3 (1823) 132-133.

4 – Idem 131.

5 – Bodel Nijenhuis 10, 240.

1

1 – Gebhard II, 450.

2 – Haga I, 19-20. Zijn zoon Jan Klaasz. Gaeff werd 12 mei 1618 te Coromandel 'verraderlijk doorstoken door eenen Portugees, oud omtrent 28 jaren, nadat hij negenenhalf jaar in Indië geweest was' (P. Scheltema 1859, 35). In *SB* (1692) 570 noemt Witsen een Hayman Cornelisz. Opsie ('myn Overgroot-vader broeder'), die in 1605 als ondervlootvoogd tegen de Spanjaarden ten strijde trok.

3 – SAA, DTB Nieuwe Kerk, 27 april 1658 en 31 juli 1662 m.b.t. twee ongedoopte kinderen.

4 – Catharina's portret met hondje geschilderd door Ludolf Backhuysen, in Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel, inv.nr. 2942. Cornelis' pendant bestaat alleen nog op foto, zie Bakker en Schmitz 136-137. Voor het pendantportret van Lutma: 't Hart, 88. Een gedachtenispenning van Cornelis en Catharina: idem, en Van Loon III, 70-71; Gelegenheids-gedichtjes aan Catharina en Cornelis in J. Vos 780-782. Het borstbeeld van Cornelis door Quellinus is door zowel Vos als Vondel bezongen.

5 – Cornelis' portret hieruit werd in 1653 in gravure omgezet door J. Houbraken. Daarnaast werd Cornelis in 1655 door Van der Helst geportretteerd in *De overlieden van de Kloveniersdoelen*, nu in het AHM.

6 – Kernkamp I, 191.

7 – Elias I, nr. 148.

8 – Kernkamp I, 191.

9 – De Jong 78; Scheltema VI (1872) 39-61; Gebhard I, 54.

10 – Lugt 66, Crenshaw, Schwartz 283, 286-287.

11 – AN (1690) 570 noemt Cornelis een der organisatoren van de staatse vloot.

12 – 't Hart 90.

13 – Cornelis Jacob Witsen (gest. 1595), Nicolaes' overgrootvader, had dit huis tussen 1588 en 1590 laten bouwen (Spies e.a. 1991, 234).

14 – Gebhard II, 8 februari 1714.

15 – Dit waren Gerret Gerretsen Koolhoff van Minden en Jan Hermansen van Amsterdam. Als

page ging ook de latere consul Zacharias Cousart mee (Hardenberg 16).

16 – SAA F, N. Witsen en Scheltema VI (1872) 39-61; Zie voor een reconstructie Peters (2008) bijlage I.

17 – LB II, 243.

18 – Van Miert 103; Commelin 646-647.

19 – *NNBW*X, kol. 64-65; Terug uit Moskovië nam Witsen met De Bie ook zijn in Moskou ontworpen kaart van de Kaspische Zee door, zie Witsens brief aan Van Nierop in: *MML* 7 (1759) 372.

20 – Burger 114-117. Wellicht vormde deze punten een vervolg op Vossius' observaties in diens *De situ Orbis* van Mela uit 1658, waarover bij Const. Huygens en Joh-de Witt commotie was ontstaan. (Met dank aan Fokko Jan Dijksterhuis.)

21 – Witsen kopieerde deze naar de hout-sneden van Virgil Solis. Vgl. Hollstein xxv, pp. 181-191.

22 – Gebhard (1902) 21. Ter vergelijking: zijn jongste broer Jonas had tussen 1667 en 1668 schilder- en tekenlessen van Jan Lievens ontvangen, zie Bredius I, 207.

23 – Vgl. de brief van Johannes Seidelius, waarin deze 14 maart 1663 schrijft dat hij had gehoopt dat Witsen met de Kerst (van 1662) uit Leiden zou zijn overgekomen (SAA, 5059-180, f. 135).

24 – Jöcher c. 1234. Vermoedelijk dankte De Raey in 1668 zijn aanstelling als hoogleraar te Amsterdam aan Witsens neef Johannes Hudde, zie *NNBW*, c. 1173.

25 – Van Voetius bezat Witsen zeven werken, uitgegeven tussen 1626 en 1648. Deze lijken daarom eerder tot de boekverzameling van zijn vader te hebben behoord.

26 – *NNBW*X, 287-289 en Jöcher I, c. 1059-1060; In Aleppo had Golius een broer die daar als ongeschoeide karmeliet zat en 'verschillende Arabische boeken' schreef (*NNBW*X, 514).

27 – Koeman 40.

28 – *NOT* I (1705) 100-101 en *NOT* II, 750.

29 – Molhuysen III. Steno verkeerde toen in het buitenland.

30 – AN (1690) 162-163: algebraberekening over 'Hoe men de Zeilen best ter windtvang stelt'.

31 – De Balbian Verster (1932) 96.

32 – Lindeboom, brief 6. Swammerdam droeg verscheidene van zijn te boek gestelde ontdekkingen aan Thévenot op. Tussen 1668 en 1670 bracht deze Fransman ook diverse bezoeken aan de Republiek en Amsterdam, waar hij uitgebreide contacten aan overhield. Nadien fungeerde Swammerdam min of meer als zijn intermediair. Hij hield Thévenot op de hoogte van wat er gaande was, en zorgde voor de bestelling en versturing van boeken; omgekeerd

stuurde Thévenot zijn relaties wijn en boeken toe, een gebruikelijke manier om vriendschappen te onderhouden. Tussen 1668 en 1671, dus vlak na de bezoeken van de laatste, figureerden ook Witsen en zijn ouders enkele malen in Swammerdams brieven. Zo schreef hij: 'De brief aan Witsen is mede besteld.' Of: 'Ik heb aan de heer en vrou Witsen gesproken van den italiaansche wijn, dat haar aangenaam was.' Ook de hofstede in Egmond aan den Hoef van de familie Witsen kwam ter sprake, en het bericht dat Witsens moeder 'aan een continuele koorts' leed. Swammerdam deed ook moeite Witsens boek *Scheepsbouw* voor hem te bestellen. Bij testament – waarvan Burchard de Volder de executeur-testamentair was – vermaakte Swammerdam zijn handschriften en 52 etsplaten aan Thévenot, dit in de hoop dat hij die zou uitgeven.

33 – *SB* (1671) 242-247, 'Scheeps meetingen [...] berekend naar aanleiding van een geschil in 1666 tussen de koning van Denemarken en de Staten-Generaal over het gewicht 'waer op de schepen, die naar Noorwegen om hout varen, en volladen zijnde [...] behoorde gestelt te werden'.

34 – *LB I*, pp. 19, 59, 83. Volgens Heeringa 68, bestond het gezelschap uit 14 edelen en 32 volgelingen. De (familie-)namen Coyet, Van Wasse-naer en Van Waveren in J. Scheltema I (1817) 269 noot.

35 – Vgl. Von Brand (1702) 481, die in 1673 op dezelfde titel als 'hofjonker' meereisde 'umb fremder Völker art und sitten genauer zu untersuchen'. Zie ook Ebben, inleiding.

36 – De in aanmerking komende boeken die voor 1664 zijn gedrukt zijn: 'Sigismundus', *De Rebus Moscoviticis Commentarii* (Basel 1571); *De Russorum Moscov. & Tartarorum Religione &c.* (z.pl. 1582); Reinold Heidenstein, *De Bello Moscovitico Commentarii* (Krakau 1584); Antonius Possevinus, *Soc. Jes. Moscovia* (1587); [Hessel Gerritsz] *Beschrijving van der Samoyedenland in Tartaryen* (Amsterdam 1612); Peter Petraeus, *Historie von dem Grosz Furstenthumb Muschkow* (Leipzig 1620); *Relation des Voyages en Tartarie* (z.pl. 1634); A. Augustinus, *Iter in Moschoviam* (z.pl. 1661); A. Olearius *Persiaensche Reyse [door Lyflandt, Moscovien, Tartarien in Persien]* (z.pl. 1651); en als recentste werk: A. Olearius, *Moscovische und Persianische Reisebeschreibung* (z.pl. 1663).

37 – Huet (1886). Jacob Boreel hield eveneens een dagboek bij.

38 – In de *Bibliotheca Thevenotiana* (Paris 1694) p. 240 blijkt zelfs sprake van twee kopieën: *Voyage de M. Witsen en Moscovie en 1664. 3 volumes*, en: *Autre copie du même voyage*. De manuscripten uit Thévenots bibliotheek bevinden zich sinds 1712 in wat nu de Bibliothèque Nationale heet.

39 – *LB II*, 101. Zo noemt hij Thomas Hees, een levenslange vriend van Witsen, slechts éénmaal als 'Doctor Hees', en tweemaal als 'onse docktoor': alleen bij zijn functie dus.

40 – *LB II*, 135; 230; *III*, 444; *I*, 140. Waarschijnlijk ging het om een meisjesweeshuis. Witsens latere vriend Andreas Winius was eveneens tolk.

41 – Zie *LB III*, pp. 353-373, 448-467. Gerrit Claessen was in 1667 zaakwaarnemer van de Hollandse en Hamburgse Compagnie in Rusland. Jan van Sweeden begon in 1646 als wijnkuiper in Moskou. Tussen 1665 en 1667 zette hij het postwezen op, organiseerde de bouw van de eerste Russische oorlogsschepen op de Kaspische Zee, reisde voor wapenaankopen naar het buitenland, enzovoorts. Zie *Amburger* 269, en *LB I*, xxv.

42 – Witsen aan Van Nierop, 10 april 1679 in *MML* (1759) 325.

43 – Frank-van Westrienen; *LB II*, 132.

44 – *LB II*: Gaza (Paisios Ligarides) 208; lijfarts 125; Taysi Jalba Dojs 154, Perzen 133; *III*, 336-339; *II*, 221, 224, 175, n.7: Loekian Timofejevitsj Golosov, 'de Latijnse djak' genoemd vanwege zijn kennis van het Latijn; 232, 228: de prestaat Ivan Ivanevitsj Pesjkov.

45 – *LB II*, 147. Hendrik Swellengrebel, die van Duitse afkomst was, spreekt in een brief aan zijn zoon Johannes eveneens over 'pastoor', vgl. Hallema 43. In het Duits betekent het ook dominee.

46 – *LB II*, 144.

47 – *LB II*, 139, 15 februari. Op 1 maart kreeg ook ambassadeur Boreel een voorstelling van enkele Samoeden: 'syvielen alle voor hem op de aerde, danste en songen voor hem; hun wiert eenige vlees voorgeset te eeten, dat sy als de beesten opschocken; sopen sich seer vol met brandewijn', etc. Witsens eerste bericht dat hij na thuiskomst in 1666 ontving was 'Corte beschrijvinge van de Samoeden haer leven, woningen ende zeeden, soo veel ick hebbe konne vernemen', *NOT II* (1705) 895-897, die een Engelse koopman in Archangel hem had toegezonden. Vgl. *LB I*, LXIV.

48 – *LB II*, 131, 151. Deze bezorgden Witsen heimelijk de maten en het gewicht van de 'tsar kolokol', de tsaar der klokken, wat uit vrees voor beheksing streng verboden was.

49 – De in Hamburg geboren Van der Raeck (†1679) werd 19 juli 1667 als koopman in het Amsterdams poorterboek ingeschreven. In 1673 kocht hij het pand Keizersgracht 317 (Breen en Weissman 52); Hartman: SAA, 5059-180, f. 244.

50 – Hallema 40, 51: 1692 provisioneel assistent, 1693 assistent. Zie ook de brief van de – repatriërende – gouverneur-generaal Joan van Hoorn aan de gouverneur van de Kaap Abraham

van Riebeeck d.d. 19 maart 1710, waarin hij de onderkoopman Swellengrebel en zijn broer op verzoek van Witsen bij hem aanbeveelt in NA 1.10.45 – met dank aan Bea Brommer. De affaire tussen Tensini/Van der Raeck en Van Sweeden/Swellengrebel lijkt te zijn bijgelegd omdat Hendrik Swellengrebel jr. in 1692 in Archangel in dienst trad bij Daniel Hartman; Hallema 41, 51.

51 – Huussen 151.

52 – Met het zien van ‘de klare ogen van de tsaar’ (hier ironisch gebruikt) werd in Rusland een vis-à-vis met de vorst bedoeld.

53 – Citaten in LB II, 135; I, 116; 217-218, 221.

54 – NOT II (1705) 715.

55 – (1) klooster van Pskov; (2) Snetogorsky-klooster; (3) een stenen toren in Pskov; (4) klooster van Klopsk; (5) panorama van Novgorod vanuit het zuiden gezien; (6) hof van een edelman; (7) Torzhok; (8) ‘Een toorn in Torsock’; (9) ‘Mannen Klooster, te Torsock van hout.’; (10) panorama van Tver; (11) gezicht op Moskou. Wieder 160-161, onderscheidt daarentegen maar 6 geschilderde voorstellingen; Hollstein LIII (1999) 200-201, nrs 32-39.

56 – J. Scheltema II, 68. Volgens hem keerde Witsen niet met de ambassade terug, maar reisde door naar de Kaspische Zee, waarna hij in 1667 weer te Moskou arriveerde en daar de tsaar nogmaals begroette; Muller (1859; 1910) is bovendien abuis door 1666 als datum van Boreels ambassade te geven; Keuning 97; Hollstein LIII, 177.

57 – Frank-van Westrienen 175, 193.

58 – Dit was Godefroi de Clermont, die hier op 23 augustus 1705 werd beroepen volgens Scheltema VI (1872) 53, n. 7. Volgens Gebhard I, 49, was hij daarvoor beroepen te Leiden. Amsterdam was dus niet zijn eerste plaats.

59 – Molhuysen III; In de dedicatie verwijst Neuye ook naar Witsens Moskovische reis. Zijn commentaar op Witsens gedrag tijdens de Tweede Engelse Oorlog in 1666 klinkt onhandig: ‘Hoe klonk aen strant op [Egmond aan] den Hoef (uw hoefstee) [‘Tijdverdrijf’] de nederlage, en ‘t opspringen van ‘t Opper-amirael schip [van Jacob van Wassenaar], toen gy na Vrankryk van hier spoedende liet uw ontsaggelijke Vader en Lant met ‘t noodlot der baren, en vrydom worstelen?’

60 – SB (1671) 186; AN (1690) 210; bij een illustratie op p. 216 schrijft hij hoe hij in Livorno galeien over verschillende malen de haven uit had zien roeien.

61 – Hoogewerff 68. Vos had dit stuk aan Cornelis Witsen opgedragen.

62 – SB (1671) 40-41; AN (1690) 75, 39.

63 – Fruin I, 44. Droste (1642-1734) werd

opgevoed bij zijn grootvader Koenraad Ruysch, studeerde in 1660 te Leiden en diende daarna in het leger. Hij was bevriend met Nicolaes’ jongere broer Cornelis, eveneens militair.

64 – Lindeboom, brief 8. In *Kort verhael* refereert Witsen wel aan zijn tweede reis, maar hij sloeg de derde over.

65 – Thévenot verzocht namelijk in een brief aan hem om informatie over Tartarije, Golius en de ‘Voyage de Moscou a la Chine’ (UBL, BUR F1, III).

66 – In NOT (1692) 534 en NOT (1705) 857 schrijft Witsen over Bajkovs journaal: ‘Deze Reisbeschryvinge is bredelyk in het Hoogduits tot Hamburg, en in ‘t Fransch tot Parys in ‘t licht gekomen, en in schrift zeer net ter neergesteld, onder my berustende’. De Duitse vertaling was van een correspondent van Witsen, Andreas Müller, die in 1704 als basis voor de ingekorte Engelse tekst diende. Witsen geeft in NOT alleen een samenvatting van Bajkovs reis. Zie voor de vertalingen ook Tavernier (2006) nr. 1211-1216, hoewel hier alleen Duitse edities uit Leipzig (1699) en Berlijn (z.j.) staan gesignaleerd en niet de genoemde uit Hamburg. Een extract van Bajkovs reisverslag verscheen nog in 1706 en 1707 bij Pieter van der Aa.

67 – LB I, LII.

68 – Brief aan Cuper 4 november 1705. In Thévenots bibliotheekcatalogus uit 1694 staat het onder ‘Manuscrits François’, p. 219: ‘Relation d’un voyage par terre fait par l’Ambassadeur du Grand Duc de Moscovie vers le grand Khan de la Chine Boodi, Traduction de la langue Moscovite’.

69 – *Recueil de voyages* (Parijs 1681) in 8°, 535-554. In dit werk staat bovendien een kaart van het Jelmeland ten zuidoosten van Nova Zembla. Ondanks zijn kleine formaat was het boekje zeer gezocht omdat het een overzicht gaf van alle door Thévenot eerder gepubliceerde reizen; Zie voor Witsens klacht met betrekking tot deze ‘diefstal’ Gebhard II, 309.

70 – SB (1671) ‘Appendix’ 14b; AN (1690) 50. Dit verhaal stond in een manuscript dat bezit was van ‘den ridder’ Francesco Gualdi, ‘naauwkeurigh liefhebber der oudtheit’.

71 – Scherz 25. De vertaling, die in de Biblioteca Nazionale te Florence berust, gaat over de kunst en manier hoe scheepszeilen het best tegen de wind in kunnen worden opgevouwen.

72 – AN (1690) 509.

73 – Van Malpighi (1628-1692) bezat Witsen tweemaal *Opera Postuma*: een Londense uitgave uit 1697 en een Amsterdamse uit 1700. Van Redi (1626-1698) *Esperienze intorno alle generazioni degli insetti scritte in una lettera a Carlo Dati* (Firenze 1668), waarin deze op proefondervinde-

lijke gronden de sinds Aristoteles gangbare opvatting over spontane regeneratie van insecten afwijst.

74 – Volgens Jöcher 812-813, stond zijn dood (in Duitsland, waar hij sinds 1677 zat en tot bisschop werd gewijd) reeds in de reuk van heiligheid. Omdat de gepaste kleding voor zijn uitvaart ontbrak, duurde het nog twaalf dagen voordat hij kon worden begraven. In die tussentijd was hij er echter steeds levender uit gaan zien. Zijn geloofsgenoten beschouwden hem daarom als een heilige. Zijn beschermheer Cosimo III de Medici, grootheer van Florence, liet zijn lijk daarom bijzetten in de familiekerk van de basiliek van San Lorenzo. Als auteur van de tekst op de marmeren epitaaf wordt 'Giacomo Tollo' genoemd; Jacob Tol(lius), nog een geleerde die bevriend met Witsen was.

2

1 – Kernkamp II, 190-191.

2 – Andries de Graeff was gehuwd met Elisabeth Bicker, dochter van Aertge Witsen en een kleindochter van Gerrit Jacobsz. Witsen.

3 – Kernkamp II, 190-191.

4 – Elias I, 438; 'Geslagregisters'.

5 – Bontemantel – in Kernkamp II, 1-6 – maakt van deze verwantschap melding.

6 – Amsterdam had toen vier burgemeesters, van wie er drie om het jaar hun plaats aan een ander moesten afstaan.

7 – De Balbian Verster 93. Zo was Hudde in 1677 verantwoordelijk voor de verzoening tussen de leidende burgemeesters Hooft en Valckenier, en ook was in 1685 het herstel van de verstandhouding tussen de prins en de stad grotendeels zijn werk.

8 – Hudde had in 1663 een eigen methode ontwikkeld voor de vervaardiging van enkelvoudige microscopen in de vorm van bolvormige glaasjes ter grootte van een erwit, die hij ook aan Jan Swammerdam doorgaf. Met Spinoza werkte hij samen aan de vervaardiging van kijkerlenzen. Zie over Hudde *NNBW I*, 1172-1176, Vermij (1993) 25-35.

9 – Van dit verslag bestaan twee afschriften; van beide zijn alleen de titel en datering van Witsens hand. De kopie uit 1673 is onvolledig. De tweede kopie uit 1678 gaf Witsen een nieuwe titel: 'Aentekeningen voorgevallen met den aenvangh van den jegenwoordigen oorlogh ter tijt dat den vijant de stat Utrecht had bemagtigt. N. Witsen, 1678 Hage' (SAA, 5059-187).

10 – Vgl. Gebhard I, 107; Commelin 805, 824; Bol 5. Zijn oudste broer Jan was eveneens kapitein, Jonas was luitenant, alle drie vielen als vrijwillige burgers onder de compagnieën van

Jan van Loon. Lambert en Cornelis waren beroepsmilitair.

11 – Huwelijkscontract 4 december 1674 bij notaris J. van Loosdrecht. Met dank aan Jaap van der Veen. Een *douarie* is een uitkering uit de nalatenschap van de eerst overledene aan de langstlevende echtgenoot. Daarbij golden onder het patriciaat bedragen tussen de 5000 en 20.000 gulden, aldus De Jong p. 90.

12 – Haar overgrootvader ridder Nicolas de Hochepped, heer van Grandons, was om het geloof naar Keulen uitgeweken.

13 – Hij verkreeg deze o.m. voor zijn ijveren voor de vrede tussen Oostenrijk en Turkije, gesloten op 26 januari 1698, het uit eigen middelen vrijkopen van Duitse christenen uit Turkse slavernij en het beschermen van geestelijken in Smyrna. De Hochepped voelde zich met deze titel enigszins bekocht: liever had hij een compensatie voor zijn onkosten gezien (Kronenberg).

14 – Gebhard II, 2 januari 1696. De verzending verliep via zijn zwager François van der Wielen, gehuwd met Petronella de Hochepped, die in Den Haag zaakwaarnemer van de consul was.

15 – Commelin IV, 565. Behalve 3 of 4 'vaders' waren er als bestuur ook nog 2 'binnenmoeders', die in het weeshuis verbleven. Lucretia Hochepped, gehuwd met Izaak Brayne, was volgens 'Naam-wyzer 1692' tezelfdertijd buitenmoeder van het aalmoezeniersweeshuis (het huidige gerechtshof aan de Prinsengracht).

16 – Aan goederen had zij 97.785 gulden in het huwelijk ingebracht (waarvan afgetrokken werd 6185 gulden ongenoemd, en opgeteld 8250 gulden vanwege haar deel in een huis in Utrecht). Zij erfde van haar grootvader Isaac Hochepped (1595-1676) 321.569 gulden en (of: waaronder?) 17.220 gulden aan obligaties; van haar oom Johannes van den Bempden 13.924,13 gulden; van haar broer Jodolus Hochepped 24.250 gulden; van haar 'moei' (tante) mevrouw Braine 6.906 gulden; van haar moei mevr. Colenaar 74.248 gulden; en van een ongenoemde neef op 17 januari 1709 3000 gulden (SAA, NA 7370: A. van Eybergen 1724).

17 – Andere voorbeelden zijn: Jacques Thierry (1677); in Batavia: het echtpaar Wouter Valkenier en Ida Hochepped (1707), voor wie Witsen 'medevoogd en administrateur' was (Van der Veen 330); de gouverneur van Ceylon, Laurens Pijl (1716?). Daarnaast was Witsen peetvader van een kind van de gouverneur-generaal Joan van Hoorn (Peters 2002).

18 – Vgl. het proefschrift van Hees' neef Andries dat hij in 1692 onder meer opdroeg aan Gerard Bors van Waveren, 'patrono & avunculo' (oom). Deze was gehuwd met Elisabeth van der Merct, dochter van Petronella Witsen die weer een zuster

was van Cornelis Witsen. Andries' proefschrift was voorts opgedragen aan Thomas Hees, Nicolaes Witsen en zijn leermeester Gerard Noodt. Andries zou later huwen met Lucretia Hochepeid.

19 – Hardenberg 15, 31; Andere bekenden op deze schepen waren onder meer de kapiteins Gillis Schey en Laurens Bessels.

20 – *De Navorscher* (15) 232.

21 – SAA 5059 – 180, f. 90.

22 – Van der Waals (1988) 32. Witsen ontving als geschenk 'sijn testateurs orgel met vier registers en een trimblad daar onder de harp en een clavecymbaal alle gemaakt te Neurenburgh mitsgaders twee grote porcelijne kannen die in de grote kamer staan met twee grote lampet schotels.'

23 – Spies 603, 548-549; Gebhard (1902); Den Leeuw 46-49; Volgens J. Scheltema II 67, handelde Witsens familie in compagnie met het huis De Vogelaer op Rusland. Na Witsens dood werd dit huis opnieuw betrokken door Johan de Vogelaer.

24 – *SB* (1671) 471; Robinson 106, 167; Robinson en Weber I, nr. 655, pp. 72-75. Zie over de geschiedenis van dit schip De Balbian Verster (1915) 69-78.

25 – Over het altaar in Egmond: *NOTI* (1705) 8.

26 – Haar moeder was Aefge Witsen (1596-1637), een dochter van Gerrit Jacob Witsen en Grietge Appelman (Elias I, 377). Margaretha stierf kinderloos. Van haar erfde hij 15.000 gulden aan effecten. Witsen erfde van Tromp ook een graf nr. 75 in de Westerkerk ter waarde van 200 gulden.

27 – Op Witsens grafsteen staat 'van Groot-Brittanje'. Engeland ontving pas na 1714 de benaming Groot-Brittannië. De deelname als ambassadeur van een extra-ordinaris ambassade was van kortere duur dan een ordinair ambassade, al kon ook hier de termijn aanzienlijk uitlopen, zie Heringa 73, 67.

28 – Tot 1702 was de koning van Pruisen nog keurvorst van Brandenburg; Volgens Gebhard I, 326, wenste Witsen gemaakte afspraken altijd graag zwart op wit gezet, en was hij beducht voor het geven of ontvangen van mondelinge toezeggingen die dan later verkeerd konden worden uitgelegd. Daar staat tegenover dat een diplomaat geen initiatiefnemer hoorde te zijn. De leiding van Buitenlandse Zaken bezat de Staten-Generaal, vgl. Den Tex 4-5.

29 – Gebhard I, 324-326 en 18. Naast Hudde en Witsen was burgemeester Geelvink bij dit geheim betrokken, die evenwel bij veel besprekingen niet aanwezig was. Burgemeester Jean Appelaar stond geheel buiten het plan; Wagenaar xv, 425.

30 – Wagenaar p. 422, baseert zich hierbij op de geschriften van de Franse gezant, graaf

D'Avaux. Al tijdens de regering van Karel II zou Willem III hierover ideeën hebben gehad.

31 – Gebhard I, 354 e.v. Het laatste verdrag werd op 3 september 1889 getekend.

32 – Gebhard (1900) 4, en (1902). Witsen beschouwde Willems benoeming in 1672 tot kapitein-generaal als voorbode van het vrijheidsverlies van de staat. Het was bovendien zeer riskant 'de magt van 't lant in handen te geven van ijmant wiens oom den aenstaenden vijant was, daer aen hij seer verbonden was en die hem liefden, onder welke vijanden hij opgevoed', meende hij. Maar het kon niet anders, 'uijt twe quaden diende het beste gekozen; de krijgsluijden mosten een hoofd hebben, de gemeynte wilde Orange'.

33 – Gebhard I, 339-341. De uit Den Haag verzonden ongedateerde brief is vermoedelijk van eind december 1688; J. Scheltema III, 137.

34 – Kok dl. 32, 255; De openbare entree van de gezanten had pas op 6 juni plaats. Aernout van Citters kwam erbij als gewoon gezant (Gebhard II, 353-354).

35 – Gebhard I, 352.

36 – 'Kort verhael' in P. Scheltema I, 52; Heringa 79; Gebhard I, 383. De edelstenen rond het portret had Witsen aldus zijn inboedel-inventaris zelf getaxeerd op 8000 gulden. Een aantal stenen had hij gebruikt voor de 'oorljetten' van zijn echtgenote en door valse laten vervangen.

37 – De Engelsens eisten zowel het opperbevel op voor hun admiraal als de voorrang voor al hun officieren boven de Nederlandse. Witsen verklaarde dat hij 'eerder zijn hand te willen doen afkappen, als sulks buiten bevel teekenen.' Zijn confraters deden dit echter wel, waarop hij verwachtte dat 'de gemeente hem met rottige appels soude werpen' (Gebhard I, 355, 356 n.).

38 – Den Tex 17.

39 – Dudok van Heel 157; UBL, Pap 2, aan Isaac Vossius: 1 juni 1685.

40 – Enno van Gelder 148-149.

41 – Gebhard I, 522.

42 – Vgl. 'Kort verhael', waarin Witsen zegt dat hij 'dikwijls [werd] gebruikt om de verschillen tusschen de stad en stadhouder bij te leggen', over de verkiezing van schepenen bijvoorbeeld. Daarnaast trad hij op als bemiddelaar in de onlusten tussen de prins en de steden Leiden en Dordrecht.

43 – Porta 43.

44 – NAH 1.10.45, 30 september 1710. Met dank aan Bea Brommer. Van Hoorn heeft het in deze brief over Witsens 'spreekwoord'.

45 – Adolf Houtman aan Matvejev (Uhlenbeck 71).

46 – Sint-Petersburg, Maritiem Museum.

47 – Volgens De Balbian Verster (1915) 74

onderging de kerk in 1913 een restauratie, waarbij ook de deksteen van Witsens grafkelder opzijgeschoven is. 'Men vond een nog vrij gaaf geraamte met den schedel naar het westen, dus vóór het monument. Het lag op de houten bodem van de kist, van welke echter deksel en zijwanden waren vergaan.' In een laag modder werd bovendien de koperen plaat van de doods-kist aangetroffen.

48 – De ontwerpen zijn in bezit van het KOG, aldus Gebhard I, 515, maar intussen zoekgeraakt. Aangezien Johannes Burman pas in 1706 werd geboren, moet dit grafscript ruim na de dood van Witsen zijn aangebracht. Zie voor het opschrift van het graf *De Navorscher* (1854) 274-275.

3

1 – UBL, BURF 11, 1 juni 1685.

2 – Schwartz en Saenredam (red.) I, 154 e.v.

3 – J. Scheltema III, 169-170.

4 – Zie over deze geschiedenis Peters (1989) 137-141. Dit onderdeel is in hfst. 7 vervallen, aangezien het vooral een kwestie met Cuper betrof.

5 – Lyons 'Chronological List of Fellows' p. 375 e.v. In 1698 werd bovendien nog de predikant Balthasar Becker lid. Isaac Vossius, die in 1664 lid zou zijn geworden, staat hier niet onder de leden vermeld.

6 – Zie bijlage 1 voor Witsens brieven daarin van 1674-1698.

7 – BLL, FRS 4276, f. 205; Zie over het woordenboek hfst. 2 en hfst. 10 onder Dirk Hillensberg.

8 – BLL, Sl. 4025, f. 251.

9 – BLL, Sl. 4063, f. 174. Handschrift van een klerk, signatuur van Witsen.

10 – Vgl. *NOT* (1705) 901. Volgens Bagrow (1975) 76, was de kaart slechts een variant op Keplers manuscriptkaart, die ca. 1626 door Jansonius en ca. 1630 door Eckebrecht werd gebruikt. Niettemin besliste Witsens kaartje over de vorm van Nova Zembla in de kaarten van G. de Rossi (1683) en De l'Isle (1700 en 1706). Zie over de kwestie van de opzettelijk verkeerd gegeven informatie ook LB III, 383-386.

11 – Over Vossius' bibliotheek en geleerdenkring: Blok 1999 en 1974; In een brief uit ca. 1668 bedankt Witsen Vossius voor het uitlenen van drie boeken over de antieke scheepsbouw en verzoekt hem de Griekse traktaatjes uit te lenen, waarover deze hem onderhouden had (UBA B 102). Geciteerd in Peters (2008) bijlage IV.

12 – Blok, 1999; Lee LVIII, 392-396; *NBWI* c. 1519-1525; Van der Aa XIX, 416-418; Vossius was de zevende zoon van de vermaarde classicus Gerard Vossius en Elisabeth Junius. In Leiden volgde hij in 1637 lessen Arabisch bij Jacob Golius.

Tussen 1641 en 1644 reisde hij door Engeland, Frankrijk en Italië om handschriften te bestuderen en verzamelen. Koningin Christina van Zweden stelde hem aan als bibliothecaris van haar bibliotheek en om lessen Grieks te krijgen. Na haar aftreden in 1655 woonde Vossius de volgende vijftien jaar in Den Haag.

13 – Volgens Witsen in *NOT* (1705) 913, werd zijn brief te Parma in het Italiaans vertaald, en 'mede is zy gedrukt, in 't Hoogduitsch tot Hamburg en in andere talen elders'. Zie ook Gebhard II, 442.

14 – Zie hierover ook de brieven aan Cuper in Gebhard II p. 373, 377, 395, 431 en 442: 'Dat Nova Semla aen de vaste kust soude sijn gehecht [...] is mede onwaer, want is sekerlyk een eylant. Dese dwaling is in de werelt gekomen, uyt een brief die ik naar Engeland aen den Hr Vossius voor dertig jaer hebbe geschreven, waer in hadde gewag gemaakt hoe seker persoon genaemt Panelapoetski mij hadde willen diets maken, dit Nova Semla vast lant te sijn, tgunt ik nimmer affirmative heb geschreven, maer Vossius die sig steeds met leugenen behielp, verschikte mijn brief die ik aen hem int latijn had geschreven, so wat na sijn smaek, en dede die in het engels journael stellen' (18 maart 1716). Witsen doet het zelfs voorkomen dat hij het kaartje van Lopoetski al van begin af aan ongeloofwaardig vond. Maar dan had hij hem ook niet aan Vossius hoeven toe te sturen. Dat de kwestie hem zeer hoog zat, bewijzen o.m. Collins' brief van 1691 en andere stukken die hierop betrekking hebben in *NOT* (1705) 907-913. Greenville Collins is hoofdzakelijk bekend door zijn *Great Britain's Coasting Pilot* (1693), dat Witsen ook bezat. Van Collins' 'further life or family nothing is known', aldus de *Dictionary of National Biography* XI, 367.

15 – 'I did always oppose it, and think I can even demonstrate the Impossibility there of. So that what he [Vossius] wrote to encourage Mariners to that attempt was even directing them to the point of Death, as it afterwards is ensu'd' (*Philosophical Transactions* 1691, nr. 193).

16 – Het betreft hier 'Extrait d'une Lettre de M.V. [Monsieur Vossius] écrite de Londres de 23. de Fevrier 1688 à M.V.B. [Monsieur Van Beuningen] touchant les Longitudes, les Marées et le Fleuve Oby', in *Bibliothèque Universelle et Historique* VIII (maart 1688) 429-433; *NOT* (1692) 470; (1705) 731-732.

17 – Kernkamp I, 143; Gaastra hfst. 1.

18 – Zo was in Ghana aan de baai van Benin een fort naar Cornelis Witsen vernoemd gelegen bij 'het dorp Takorari' (Takoradi). In 1665 blies Michiel de Ruyter het op, omdat de voordelen niet tegen de onkosten opwogen en de 'Takorarische negers' meer met de Engelsen en Denen

ophadden dan de Hollanders, aldus Dapper (1668) 430, 436, en Brand (1687) 326.

19 – Wieder 72.

20 – Deze bergketen loopt van noord naar zuid, ten oosten van de stad Tulbagh en ten noordwesten van de stad Ceres. Vgl. Raper 591. Hier komt ook de bekende 'Witzenberg wine' vandaan. Naar Witsen had de botanist Carl Peter Thunberg ook een Zuid-Afrikaanse plant vernoemd, *Witsenia Maura* (een Iridaceae), zie Wilson e.a. 183.

21 – Elias I, 461; *NNBWIX*, 1072.

22 – Hiervan een geannoteerde reprint van Wilson e.a. Er schijnen voor de waterverftekingen ten minste twee kopiïsten aan het werk geweest te zijn. Zie ook Barnard.

23 – Joannes Burman baseerde zich voor zijn *Rariorum Africanarum Plantarum* (Amsterdam 1738) zowel op de codices als op Witsens herbarium van Afrikaanse planten, als op de 'Collectio [...] vander Stell'. De drie albums en het herbarium werden door Witsens erfgenamen buiten de veiling in 1728 gehouden. In Cupers correspondentie bevindt zich een 'Extract uit een brief van den gouverneur van der Stel aen de Kaap aen den burgemeester N. Witsen geschreven' (UBA Bf 21c-4, handschrift Witsen).

24 – Verderop in zijn brief weet Witsen weer wat voor dier het is: het is een 'zee- of rivierkoe, die ik na het leven aen de Kaep heb laten aftekenen'. Hij bezat er zelfs een embryo van 'in een seer groote fles daer spiritus in is, dat mij voor desen als een bijzondere rareteyt toegesonden is'.

25 – Gebhard II, 5 februari 1714. Op de waterverftekening van de langstaart tekende Cuper evenwel aan: 'De Hr. Witsen maekt gheen gewag van desen vogel'.

26 – *NOT* (1705) 652; Wilson 182. Hetzelfde verzocht hij aan Reynier Stapel.

27 – Vlak voor Witsens aantreden in december 1693 als voc-bewindhebber werd al gesproken over het maken van een ontdekkingsstocht richting Australië. Dit om te bezien of het land enig profijt voor de Compagnie kon opleveren; tegelijk zou dan ook worden gekeken naar mogelijke overlevenden van het schip *De Draeck*, die daar in 1656 (!) was gestrand.

28 – Men wist toen nog niet of Nieuw-Guinea een eiland of een schiereiland van Australië was. Over de tocht van Keyts zie Haga 117-120.

29 – Zie voor de gegevens Schilder.

30 – Eisler en Smith 110-112; Schilder II, 267.

31 – Het MMR bezit achttien schilderijen van Victor Victorszoon. Daarvan betreffen drie de eilanden Tristan da Cunha, St. Paul en Amsterdam, zie Eisler en Smith 110-112. Schilder I, 113, veronderstelt daarom dat Witsen ze nooit onder ogen heeft gehad.

32 – *NOT* (1705) 163; 179-183; Vgl. Witsens veilingcatalogus (1728) p. 16: 'Een kaart van de Noord-oostzyde van 't Zuydland, ontdekt in 't Jaar 1697. door W. de Vlaming, met de Dieptens, Eilanden en Revieren'.

33 – Gebhard II, 299-300; *NOT* (1705) 182; Witsen vergist zich over de Hottentotten; de drie Kaapse kettinggangers, die meegenomen waren om te tolken, stamden allemaal uit de Indische archipel, namelijk uit Sulawesi, Makassar en Bali (Schilder II, 273).

34 – Witsen aan Joan van Hoorn in 1706 (KITLV H 335b). Zie ook de inleiding.

35 – Nelson 21, 147-167.

36 – Schilder I, 111-125.

37 – Vgl. Witsens veilingcatalogus (1728) onder 'Schilderyen en Portraitsen', nr. 6: 'Twee geschilderde Portraitsen van de Zuydlanders, die hier voor dezen te zien zyn geweest'.

38 – Zie hfst. 10: 'Verhaal van een bezoek uit 1711'.

39 – Gebhard II, 27 januari 1713.

40 – Haga: rapport van de raden van Indië Hendrik Zwaardecroon en Cornelis Chasteleyn, 10 november 1705; Coolhaas VI, 1698-1713; C. de Bruyn, *Reizen over Moscovië*, 364; Eisler en Smith 27-28, 114.

41 – De Bruyn schrijft over hen: 'De manspersonen zes in getal werden naer Batavie gevoert, van waer twee zyn wechgevlugt, en de andere vier in handen der Maetschappye gebleven, wordende op de schepen en elders gebruikt, om hen onze taal te doen leeren, het welk naer allen schyn wort in 't werk gestelt om meerder opening van hun lant te bekomen. Zent men hen ook weder in volle vryheit te rug, het magh zyn om hunne lantsluiden te vertoonen van wat aert de Indische Maetschappye is, of 'er by avontuur hoop was om handel in dat lant te dryven, of zich op eene andere wyze met dien lantaert te ver-eenigen. Want tot dezen tydt toe begeren ze niet dat iemant by hen onbekent op hunnen bodem komen zal. Ook is 'er nooit een schip buiten dit gemelde aen die kust geweest.'

42 – Hun namen waren ontleend aan de scheepjes waarmee zij waren gevangen, hoewel Geelvink tot Geel werd verkort, om de bewindhebber met die naam niet tegen het hoofd te stoten; *Navorscher* XII, 295.

43 – Haga 175.

44 – Zoals Nicolaas Ri[em]mersma (Colombo), Willem Konijn (Ceylon) en Servatius Clavius (Batavia).

45 – Maar 10 januari 1715 schrijft hij dat op Jafnapatnam in Ceylon 'nu geheel in besitting van de compagnie, seer veel christenen sijn en meer als hondert dusent. Wij hebben daer veel scholen door het gantsche lant en de inlanders

werden daertoe gehouden dat sij de kinderen moeten ten schole laeten gaen, en dergelijc werden vele tot het gereformte Christendom gebragt, dog de portugese papierij sit er nog wat vast in de gemoederen gewortelt'.

46 – Peters en André de la Porte (2002) 57-58. Allen tussen 1660 en 1690 waren op de Kust twee predikanten beroepen.

47 – 'Ik hebbe met een predicant welcke ik voor tien jaer na Seylon heb geholpen, gesproken over de Outheyt van dat lant en de taele, maer die Heer is wel seer rijk in middelen te huys gekomen door Huwelijck, dog onvoorsien van lants tael en onkundig in outheden dier plaetsen' (1 augustus 1712).

48 – Gebhard II, 10 september 1716; 8 februari 1714; 6 april 1714; Hallema 60, 27 september 1714.

4

1 – Elias I, 168. Gerrit Witsen was driemaal gehuwd, de laatste keer met Agneta Reynst.

2 – Hoofdzakelijk voor tabak lieten zij handelsposten op de kust van Guyana stichten in ruil voor bijlen, messen en bloedkoralen kralen uit het Middellandse Zeegebied (Israel 82).

3 – Elias I, 240; Wijnroks (1993) 390: 'Tot aan de Staten-Generaal en de centrale bestuursorganen toe hadden de tegenstrevers – ruwweg Hollands contra-remonstrants versus oud-Brabantse libertijns – hun medestanders gemobiliseerd om de tegenpartij te dwarsbomen.'

4 – Elias I, 239-240; Israel 88.

5 – Coolhaas II, 151; NOT (1705) 173, 179; Heeres 14, 117 n.12; Valentijn III-2, 57.

6 – Volgens Witsen in LB III, 411, overleed Winius op kerstavond 1656. Andere bronnen pleiten voor een latere sterfdatum. Witsen meende in Winius' dood de hand Gods te zien omdat hij zijn vrouw tegen haar wil en 'om des werreltse gewin' tot de Grieks-orthodoxe kerk had laten herdopen.

7 – Elias I, 269.

8 – Isaac Luttichuys schilderde van hem en zijn tweede echtgenote Gertrud Meyer pendantportretten. Winius' portret werd gegraveerd door Cornelis Visscher.

9 – Andreas schreef in het Russisch een 'Genealogie van de familie Winius', geciteerd in Wladimiroff 215. Daarin zegt hij dat een broer van hem rechter te Amsterdam is en een andere thesaurier.

10 – Volgens Witsens brief aan de fellows van de Royal Society in 1691 reisde hij door Rusland 'merely for my own Satisfaction' (*Philosophical Transactions* nr. 193).

11 – Zie hfst. 2, onder 'Executeur-testamentair'.

12 – Raptshinsky (1925) bijl. 1, 160-162.

13 – Bagrow (1952) 85.

14 – Korb 210; Elias I, 273, zegt dat hij met haar 'in grote luister' leefde. Hij noemt haar 'Vasilisa Clementoff Patokin' (Vasilisa Klementova Patokina?). Haar vader overleed als gezant van de tsaar in Perzië. Als echtgenote wordt daarnaast Matrana Ivanova genoemd.

15 – Korb pp. 210-211, schrijft dat Winius voor zijn positie als secretaris van de Siberische kanselarij aan de tsaar jaarlijks 1000 roebel moest betalen. Daar stond tegenover dat alle Siberische *vojevoden* (gouverneurs van de gewesten) voor hun benoeming afhankelijk van Winius waren, en dat zij op hun beurt hem hiervoor weer rijkelijk moesten betalen. Het frauduleuze systeem met *vojevoden* werd kort daarop door tsaar Peter afgeschaft.

16 – De atlas, die 1 januari 1701 gereed was, omvatte 23 kaarten. Zie Witsens Catalogus (1761) nr. 30: 'Een Vertaling van het groot Sibirs Caartboek, MSS.' (Zonder opbrengstvermelding.) Van deze *Chertyozhnaya Kniga Sibiri* (1701) van Remezov bestaat volgens Bagrow (1958) nog één exemplaar. Daarnaast bezat Witsen nog 'Een grote Russische Atlas of Kaartboek' (lot 24, opbrengst 4 gulden 10). Mogelijk hoorden de vertaling en de atlas daarom bij elkaar en vormde lot 24 de eigenlijke atlas.

17 – KB, 72 C 31, f. 141 verso; Wladimiroff 242.

18 – Witsens brief aan de tsaar waarin Winius' te lange verblijf in Amsterdam wordt geëxuseerd in RGADA, F. 50, inv. 1, deel 9, mei 1708.

19 – Van den Honert schrijft ook dat 'dien Russischen Geleerden [...] ik weet niet om welken redenen, liever door middel van Sijne WelEdele Grootagtbaarheid [Witsen], dan regtstreeks met mijnen Vader, handelen wilde.' Scheltema III, 135-136, neemt Van den Honerts visie over Winius' verblijf over, dat zijn verblijf er hoofdzakelijk op was gericht om 'onder leiding van den burgemeester' de theologische verschillen en overeenkomsten tussen de Griekse en hervormde godsdienst te onderzoeken. Tsaar Peter hoopte dat het 'Russisch-orthodoxe geloof' en de gereformeerde geloofsbelijdenissen in één kerk zouden kunnen samengaan om aldus beter weerstand te kunnen bieden aan 'het Hof van Rome, hetwelk zich destijds bijzonder van de listen en bekwamheden der Jezuïten bediende, vooral in Polen, waardoor het aan Peter in velen zeer moeilijk werd gemaakt.' Scheltema noemt Van den Honerts rigide opstelling als oorzaak dat Winius onverrichter zake terug moest keren.

20 – Zie Raptshinsky (1925) 161-162; Winius' boekenverzameling werd op bevel van de tsaar in de pas opgerichte bibliotheek van de Academie van Wetenschappen in Sint-Petersburg ondergebracht.

21 – Peter de Grotes collectie Siberische oudheden is hoofdzakelijk tussen 1715 en 1718 bijeengebracht en berust nu in de Hermitage te Sint-Petersburg, zie Korolkova 35-42.

22 – RGADA, Fonds 161, deel 84, gedateerd 10 april 1709, 5 juni 1712, 17 juli 1713, 1 augustus 1715 en 6 juni 1716. Uitvoerige bijlagen geven voorlichting over de manier waarop schepen te bouwen en op welke wijze in de Republiek de verschillende staatsinstellingen waren ingericht.

23 – Buleus ontving een traktement van 800 gulden en Witsen beloofde zijn best te doen om er 1000 van te maken. Een Johannes Bulaeus was vanaf 1627 tot zijn dood eind 1649 beroepen als predikant voor de Nederlandse kooplieden te Moskou. Zie Huussen 138 e.v.

24 – Brieven van 10 april 1709 en 17 juli 1713.

25 – De enige die in *NOT* p.768 met deze naam voorkomt is de gouverneur van Irkoetsk, vorst Ivan Petrovitsj Gagarin, een broer van Matvej Petrovitsj.

26 – ‘Dorofei Ofonasiewits Troernicht’ in *NOT* (1705) 670-674, was omstreeks 1697 *stolnik* (soort hoveling) en *vojevoda* van het district Jakoetsk. Vanuit Jakoetsk vertrokken in 1715 drie expedities naar het noordoosten van Siberië ter ontdekking en kartering van nieuwe landen. Zie Bagrow II (1975) 44, 116. Mogelijk is hij ook de ‘Hoogduitsch perzoon’ te Tobolsk van wie Witsen in 1694 de eigenhandig getekende kaart ontving (*NOT* 1705, 756).

27 – Solovjova 37. De familienaam van de adellijke jongens werd anoniem gehouden: ‘Das Studium der höchsten russischen Edelkinder wurde also insgeheim organisiert. Wahrscheinlich hat man wegen des Krieges [van 1700-1721 met Zweden] gefürchtet, dass die Lehrlinge im Falle einer Kriegsgefangenahme unter dem bekannten Familiennamen dem Feind die Möglichkeit geben könnte, ein riesiges Lösegeld zu fordern.’

28 – RGADA 161, Amsterdam 5 juni 1712, en ongedateerd. Op 6 juni 1716 bevestigt Witsen de ontvangst van ‘enige curieusheden ujt Siberien’. Zie over Siberische oudheden ook hfst. 10.

29 – Korolkova 40. Zie ook Semjonov 319-320.

30 – Zoals in *NOT* (1705) 882.

31 – 5 juni 1712 en 1 augustus 1715.

32 – Zie RGADA, Fonds 151, brief van Witsen inzake aanstellen van Nederlandse specialisten in Tomsk, 4 april 1697; Fonds 9, 168-177: brieven uit 1699 van Winus aan Witsen betreffende inhuren van ambachtslieden en ingenieurs in Holland, import van Nederlandse producten, huren van zeeschepen, aanschaf van kanonnen en aankomst van handelsschepen.

33 – RGADA, Fonds 50, inv. 1, deel 2, Witsen aan Van Keller, 4 januari 1690 en idem deel 3, Van Keller aan Witsen, maart 1691.

34 – Scheltema II, 79, noemt deze figuren als mogelijke kandidaten tijdens deze overgangperiode. Oekraintsev was Winus’ zwager aldus Massie 146.

35 – Raptischinsky (1925) 160-161. De graveur was Abraham Bloteling. Door Sophia’s afzetting werden de prenten nooit verspreid.

36 – De ambassadeur Jakov Dolgoroeki was van 10 maart tot 6 april 1688 in Amsterdam om de Staten-Generaal tot financiële participatie in de oorlog tegen de Turken te bewegen, zie P. Scheltema (1885) 38.

37 – De paters hadden om opstanden in het Mongoolse Rijk te bedwingen in 1681 zelfs een complete kanonengieterij opgericht. Verbiest schonk de keizer in 1682 in het Chinees een *Verhandeling over het gieten van kanonnen*.

38 – Vgl. ‘Extract uijt een brief van Peking over Batavia naar Hollant gesonden’ (RGADA, Fonds 50, Van Keller aan Witsen, maart 1691): ‘in die brieven [van de Moskovische gezant] wierd vermeld dat de Zaar de jesuit P. Verbiest soo hem oijt konde in hande krygen levendig soude laeten verbranden om dat hij (twelck de christenen gants niet betaamde) een heijdensch vorst alle oorlogs vonden [uitvindingen] leerde, en soo veele dingen wijsmaakte, daar en boven trok hij, die ten eersten sleghts een gevolg van 50 of 60 personen had, eenige duysent ruyters by een en hield sig op sijn hoede binnen het bovengemelte [grensplaats] Salinga.’ Zie over de ‘afkeer tegen de Roomschen’ en de verbanning van de jezuiten uit Rusland: J. Scheltema II, 31, 43, die zich baseert op een brief van de Moskouse resident Van Keller uit 1686. Peter wenste volgens Scheltema III, 8-9, geen katholieken op zijn schepen toe te laten.

39 – Vermoedelijk is hier sprake van de ongedateerde *Lant Kaarte van ’t Oost Tartarie. Autore N. Witsen, Reip. Amst. Senatore*. Deze kaart ontbreekt in de meeste *NOT*-boeken.

40 – Baddeley I, vi.

41 – *NOT* (1705) voorrede.

42 – Een vertaling van de hele brief in Scheltema II, 331-334.

43 – *NOT* (1705) 857 en Baddeley II, 227. Ides had vijf voorgangers, onder wie Fyodor Bajkov (1653-1657), Ignaty Milovanov (1670-1671) en Nikolai Spathari (in het Russisch ‘Spafari’, 1675-1677). Spathari, een Griek die ‘alle’ talen sprak en op de kanselarij in Moskou werkzaam was, correspondeerde eveneens met Witsen, aldus *NOT* (1705) 101, en in een brief aan Leibniz XVI, 482: ‘C’est un homme qui a de l’esprit. [...] J’ay reçû autrefois plusieurs lettres de lui. Mais étant

Estranger à Mosco, il n'a pas, à ce que je crois, la hardiesse de donner copie de la relation de son voiage.'

44 – Op dit privilege werd ook gewezen in het privilege verleend aan Jan Theesing op 6 februari 1700 voor het drukken van boeken, aldus Veluwenkamp (1997) 139; Volgens J. Scheltema III, pp. 5, 117-118, kreeg Ides na het winnen van de slag bij Azov in 1696 het opperbevel en oppertoezicht op de bouw van een vloot in Voronezh (500 km ten zuiden van Moskou), die uit 55 schepen moest bestaan.

45 – Leibniz XIV, 555 in een brief aan W.H. Ludolf.

46 – 'Printed in Dutch by the Direction of Burgomaster Witsen, formerly Ambassador in England'. Zie voor de vertalingen in het Engels, Frans, Duits: Tavernier nr. 793-802, en Van Eeghen II (1978) 103-104.

47 – NOT (1705) 876.

48 – NOT (1705) 138. Ides refereert hier aan de in 1665 gepubliceerde reis van Joan Nieuhof. Deze had hierin Martinus Martini nagevolgd.

49 – Daarna verschenen nog vertalingen in het Frans en Engels. De reis is tevens opgenomen in Christian Mentzels *Kurze Chinesische Chronologica* (Berlijn 1696) en G.W. Leibniz' *Novissima Sinica* (1697). Zie Tavernier, nrs. 768-780. Witsen noemde Brandts verslag 'fort maigre' tegenover Leibniz, zie idem XVI, 482, 22 januari 1699: Brandt 'fait ses excuses là dessus, n'aiant pas eu le tems en chemin de faire beaucoup de réflexions sur des curiositez. C'est un fort honnête homme'.

50 – KB, 72 C 31. Aan dit reisverslag is nog toegevoegd H.W. Ludolphs *Curieuse beschryvingh der natuerlijcke dingen van Rusland* met een opsomming van aantrekkelijke handelswaar.

51 – J. Scheltema II, 90.

52 – Bagrow (1975) 78.

53 – Scheltema IV, 202-203, die dit ontleende aan Frederiks' *Oeuvres posthumes* I, 67.

54 – NOT (1705) 767.

55 – Driessen nr. 95.

56 – P. Scheltema (1872) 226, geeft als aantal 270; Raptshinsky (1925) 95-96, zegt dat de hoofdstoet met Peter uit 100 man bestond, en de tweede uit 71.

57 – Peter was bijzonder gesteld op zijn dwergen. Witsen vertelde in een brief aan Cuper op 18 september 1714 dat hij in Moskou zeer veel dwergen had gezien. Zij schenen uit een zeker noordwaarts gelegen landschap te komen, 'maer ik heb vergeten, waer het was', schreef hij. 'Toen de Zaer hier was, had hij er eenige bij sigh, die seer wel gemaekt [geproportioneerd] waeren'. (Niet in LB); Zie ook Vallotton 133.

58 – J. Scheltema II, 198, 296; P. Scheltema

(1872) 232. Op 5 maart 1698 werd Witsen door de Staten-Generaal met 400 dukaten voor bewezen diensten en ter vergoeding van zijn onkosten bedankt, met daarbij nog 40 extra voor zijn huisbedienden.

59 – Neverov 18.

60 – Scheltema II 194-197 over Silo en Vijse-laar, hoewel de laatste in *Scheepsbouw en Bestier* niet voorkomt.

61 – Scheltema III, 386-387.

62 – Raptshinsky (1925) 128, en J. Scheltema II, 264-265.

63 – RGADA, Fonds 50, inv. 1, deel 8.

64 – NOT (1705) 855.

65 – Een belangrijke figuur bij de verdediging van Nertsjinsk en Albazin was Afanasy Ivanovitsj von Beiton, een omgedoopte Pruisische edelman die vijftig jaar in ballingschap in Siberië leefde. Hij schreef een verslag over het beleg van 1686 en voegde daar een kaart bij met o.m. de loop van de Amoer, die door Semyon Remezov aan zijn Siberische atlas werd toegevoegd. Zie Bagrow (1975) 40. Witsen maakt in NOT (1705, p. 679 en 769) twee keer uitvoerig melding van hem, maar alleen vanwege zijn heldhaftige optreden.

66 – NOT (1705) 91, 846, 854.

67 – NOT (1705) 748. Witsens dankbrief in RGADA, Fonds 32, 31 januari 1698.

68 – Voor de reden van zijn ballingschap geeft Birgegård 309 een enigszins afwijkende verklaring.

69 – Sparwenfeld (1655-1727) maakte tussen 1677 en 1682 een studiereis door Europa, waarin hij ook Nederland aandeed. Hij heeft toen ook Nicolaes Witsen ontmoet en met hem over de vervaardiging van de drukpers gesproken, vgl. Birgegård 231: 'All the foreigners in Moscow and in the sloboda know how much he [Artsjil Bagration] has loved and esteemed me and what a great favour I have done him regarding the Georgian printing press, not yet in place, which I had made for him in Holland at the place of the Burgermeister in Amsterdam, Mr Witsen, with the help of good friends. As thanks he [Bagration] gave me a number of his own works when we were saying goodbye.' Er zijn nog twee brieven van Sparwenfeld aan Kis bewaard over deze zaak. Met Witsen moet hij contact hebben gehouden, want later schonk Witsen hem een exemplaar van zijn wandkaart, die thans in het bezit is van de Universiteitsbibliotheek Uppsala.

70 – Kis (1650-1702) was bij de Amsterdamse boekdrukker Blaeu in de leer gegaan om de in 1645 in het Hongaars uitgegeven bijbel, die wemelde van de zetfouten, opnieuw uit te geven, zie Von Antal 19.

71 – NOT (1705) 530; 525; Von Antal 21, geeft

de brief in zijn geheel weer; zie voor uitvoeriger details Vateishvili.

72 – NOT(1705) 529.

73 – Na thuiskomst werd Aleksandr door Peter tot algemeen veldmaarschalk van de artillerie benoemd. Maar hij werd vrijwel meteen na aanvang van de Noordse Oorlog in 1700 bij Narva door de Zweden gevangen genomen. Pas in 1710 kon hij worden uitgewisseld, na al die tijd als krijgsgevangene in Stockholm en Leipzig te hebben verkeerd. Hij stierf op de terugweg in Zweden aan niersteen. Zie Vateishvili en Birgegård.

74 – Bagrow (1952) 155. De 'correctie', die de Dnjeprdelta betrof, beruiste op een misvatting, omdat de Dnjepr geen delta heeft. Dezelfde weergave van de delta is ook in Witsens paskaart van de Zwarte Zee en de kaart van Ides te vinden, die kennelijk eveneens door Witsen was gecorrigeerd.

75 – Driessen (1989) nr. 183, 162.

76 – NOT (1705) 245-256.

77 – 4 december 1697 in: Leibniz XIV, 785-786. Zie over de drie slaven ook p. 613, 736, 738.

78 – NOT(1705) 553-554.

79 – Massie 344.

80 – Kopanev 99-100.

81 – De uiteindelijke tekst in De Bruyn (1711) 57 en 61, en NOT(1705) 715-716, evenwel zonder verklarend kaartje. Gagarin had het toezicht op de aanleg van het kanaal met sluisen. In De Bruyns boek wordt hij omschreven als 'eenen Heer, wiens deugden en bequaemheden en yer voor den welstant van het Czaersche Hof alom bekend zyn.' In NOT blijkt Witsen Gagarins naam in de betreffende passage te hebben weggelaten. In Cornelis Cruys' *Nieuw paskaartboek van de Don* (Amsterdam 1704) bevindt zich wel een kaart van de doorgraving. Omstreeks 1710 moet het werk aan dit kanaal zijn stilgelegd. Met zware dwangarbeid is ten slotte omstreeks 1952 de doorsteek tot stand gebracht. Zie ook Bagrow (1953).

82 – NOT (1705) 759. Op de wandkaart staat als tweede naam 'Vetgotuje'.

83 – NOT (1705) 918. Vanuit Nova Zembla ontving hij bovendien nog stukken marmer – die hij eveneens onder vuurverhitte – en bergkristal.

84 – Missiven aan Witsen 8 maart, 6 juni en 10 juli 1696 in Van Leeuwenhoek 219-268.

85 – Uhlenbeck 63, 5 februari 1700, brief van Witsen aan Golovin in Moskou. De vrede werd datzelfde jaar inderdaad gesloten; over Houtman en het woedende zeevolk, idem 60.

86 – SAA, NA 5865, nr. 390. Witsen moest onder meer het geld incasseren en 'voor namaninge en vrywaringe' instaan, 'borge des nood te stellen, domicilie kiezen etc. en voorts generalijk dies-

aengaende alles te doen en laten wes haere Excellentien selfs present sijnde souden connen mogen en moeten doen.'

87 – RGADA, Fonds 9, 168-177; zie ook Fonds 151, brief van Witsen 4 april 1697 over het aanstellen van Nederlandse specialisten in Tomsk.

88 – Van Zuiden 32-36.

89 – Leibniz schreef Sparwenfeld op 4 januari 1700 over zijn komst: 'On m'a dit aussi que l'Ambassadeur Moscovite qui est passé par Berlin depuis peu avoit une femme tres belle et tres raisonnable, dont je sçay que Mad. l'Electrice [Sophie Ch. von Brandenburg] a esté fort contente, et que luy meme est homme d'esprit et meme d'etude. On adjoute que le pere du Czar d'apresent avoit esté faché contre le pere de cet Ambassadeur, parcequ'il avoit estudier son fils; et c'est ce qui fait qu'il est employé maintenant par le Tzar d'apresent' (Leibniz XVIII, 251).

90 – Raptchinsky (1939) 151 n. Zijn zoon stelde over deze opstand een verslag op, uitgegeven in 1841 te Sint-Petersburg.

91 – Deze brieven vindt men vertaald in Uhlenbeck (1891). De teksten zijn hier door mij in moderner Nederlands omgezet.

92 – Uhlenbeck, 60, 61. In weerwil van Matvejevs uitlatingen schrijft Witsen daarentegen naar Golovin: 'Syn Excellentie continueert hier in den Hage by estime en agtinge te syn, niet alleen by den Staet, alle Hoge personen, maer selve heeft sig bemint gemaakt, by allen. (...) Hy is opletende en neemt de saeken hem aenbevolen waer, seer naerstig, verstandelyk trouw en met alle respect syne Hoge Character waerdig, so dat het Moscovische Hof van hem niet als roem en lof behaelt.' (RGADA, Fonds 50, inv. 1, deel 6, 26 mei 1701)

93 – Scheltema III, 48, schrijft dat hij hier op zeer grote voet leefde en 'nooit scheen te denken aan de voldoening der verplichtingen van eenig contract aan zijne zijde', zodat hij het voortdurend aan de stok met schuldeisers had.

94 – Van Koningsbrugge (1993) 162.

95 – Ibid. (1996) 113, 114, 242.

96 – RGADA, F. 50, inv. 1, 7.

97 – Uhlenbeck 64, 65.

98 – Van Koningsbrugge (1996) 78.

99 – Witsen had wel pogingen gedaan de legale weg te bewandelen door een paspoort voor dit transport bij de Staten aan te vragen, maar uiteraard vergeefs. De contrabande bleef echter niet onopgemerkt en de Zweedse gezant diende een klacht bij de vroedschap in; het door de magistraat ingestelde onderzoek bleef echter zonder resultaat. Zie Van Koningsbrugge (1996) 102.

100 – Porta 40.

101 – Aldus Müller 9, en Scheltema II, 71, die niet vermelden om welke kerk het gaat.

102 – In 1702 vaardigde Peter een oekaze uit waarin naast de Grieks-orthodoxe kerk ook andere gezindten vrijheid voor het bouwen van kerken kregen, zie J. Scheltema IV, 202.

103 – Even gedreven toonde zich ook Job Ludolf, een Duits staatsman en oriëntalist die zich voornamelijk bezighield met onderzoek naar Ethiopië. Ludolf streefde naar een verbond tussen het christelijke Europa en Ethiopië dat gericht was tegen de Turken en waaraan hij sinds 1679 met keizerlijke goedkeuring werkte, zie Leibniz XVI, 656 n.

104 – J. Scheltema II, 296. In 1703 ontving Witsen voor zijn inspanningen een gouden medaille met Peters buste, naast een eigenhandig geschreven brief en een ets van diens overwinning op de Zweden.

105 – J. Scheltema (1823) 157, 159.

106 – Volgens Zandvliet 41, was 41,1 procent van de waardepapieren belegd in 'recepissen op maandgeld ter thesaurie'. Daarnaast bezat hij voor 8 procent obligaties op Holland, terwijl de obligaties met betrekking tot de overige gewesten en het buitenland slechts enkele procenten omvatte. Witsens aandelenpakket bij de VOC bedroeg 9,4 procent.

107 – GAA, NA 7370 'Staat en inventaris' (1724).

5

1 – Het NSA bezit een exemplaar (sign. H9D) waarvan de zwart beletterde titelpagina met Cunradus' naam is weggesneden ten behoeve van de definitieve, in rode letters gezette pagina.

2 – Witsens opdracht (onder het gedicht van Seneca) luidde: 'Viro Nobilissimo, Amplissimo, D. Carolo Dati, hunc librum in benevolentiae et gratianimi tesseram d.d.d. author Nicolaas Witsen Amstelodami'.

3 – Lindeboom 62, 66.

4 – Witsen verwijst slechts eenmaal naar zijn vader, in: 'Orden [afmetingen] van een Boot, volgens de schicking mijns Vaders', *SB* (1671) 172; *AN* (1690) 190. 'Nimmer ook zoude ik het Werk van den nieuwen [eigentijdse] Scheeps-bouw hebben durven opvatten,' schreef hij daarom, "t zymy in handen waren gevallen, eenige grontslagen en tekeningen, voormaels ontworpen by wijlen mijn Vader Cornelis Witsen.'

5 – Leibniz vernam dit van de Utrechtse geleerde Johannes Graevius, Müller 17-18. Leibniz maakte van het boek een acht foliozijden lang uittreksel met omvangrijke Nederlandse citaten en inhoudsopgaven in afwisselend Duits en Frans, mogelijk daterend uit november 1676,

toen hij de Republiek bezocht. Witsen bevond zich toen in het Nederlands-Spaanse leger te veld.

6 – Worp VI, 295, nr. 6814. Huygens lijkt daarom vrijwel zeker ook de auteur van het extract in *Philosophical Transactions* (1671), dat eveneens een korte samenvatting van elk hoofdstuk geeft.

7 – De Engelse gezant Thomas Plott deed er twee jaar over voordat hij in 1682 het boek voor zijn opdrachtgever William Blathwayt kon bemachtigen, 'having left no stone unturned to get it', Hoftijzer 126.

8 – Porta 39.

9 – Kleerkooper en Van Stockum 1171.

10 – Gebhard II, 286 (z.d.). Zie de paragraaf over zelfcensuur.

11 – UBL, Dousa 72, 26 april (z.j.). Het boek van Leibniz betrof *Introductio ad codicem juris gentium diplomaticum* (1693).

12 – Met dank aan de heer E. Hofland van de vakgroep Nederlands van RUL.

13 – *Bibliotheca Cuperana* p. 92, lot 22. Cornelis de Bruyns boek, *Reizen over Moscovië* (1711) bracht daarentegen 15 gulden op.

14 – Zie L'Honoré Naber.

15 – L'Honoré Naber 85; Wildeman in Hoving 402; Van Huffel; Nijhoff 139-144.

16 – Nijhoff 88-96.

17 – UBL, BUR 11, dl. 2, brieven aan Vossius 11 oktober en 6 november [1672]. Met dank aan Eric Jorink.

18 – Volgens De Jonge I (1858) 563 gebeurde deze zeeslag op 8 november 1658.

19 – Witsen schrijft op 6 november dat hij het 'den boekverkooper seer euvel [had] opgenomen' dat hij de bladen niet had vervangen door nieuwe 'en nog euvelder degenen die in mijn plaetse terwijl ik in Selant was[,] aengenomen had de copij, welke reets bij anderen was gedrukt [om het leed] te versagten, en alles in [stede?] van dat te doen heeft laten staen.' Over de zes tot acht boeken die hij niet had kunnen achterhalen schreef hij ook: 'dog soo niemant het selve aen heeft gemerkt is het best geswegen, om geen slapende honden wacker te maaken.' Overigens lijkt dit aantal niet reëel, aangezien het NSA en UBA samen al drie ongecensureerde exemplaren bezitten.

20 – De Jonge I, 564.

21 – Losman 171-172.

22 – GAA, NA: A. van Eybergen, 'Staat en Inventaris' (1724) f. 57. Dat hier *Scheepsbouw* staat en niet *Architectura Navalis* kan wat editie betreft tot misverstanden leiden, maar gezien het voorgaande lijkt het meer voor de hand te liggen dat hier van de tweede editie sprake is, ook omdat de titel van het boek *Architectura Navalis ofte Scheepsbouw* luidt.

23 – Van de editie van 1690 zijn twee varianten bekend: (1) zonder appendix (UBA, NSA en een

exemplaar in privébezit); (2) opnieuw gezette inleiding met wijzigingen in de tekst; vervanging van de pagina's 28-38 plus 2 extra pagina's 35 en 36; appendix van 31 pagina's (NSA). De varianten hebben alleen betrekking op de scheepsbouw uit de Oudheid. Voorts is alleen het exemplaar van UBA voorzien van Witsens portret met krulpruik, gegraveerd door Peter Schenck. Met dank aan Diederick Wildeman.

24 – Zie over het specifieke jargon van Witsen in Aubin: Rieth (1993).

25 – Raptshinsky (1925) 114-115. Zie over de bestelling van dit schip Lykova 123, 126.

26 – Hollstein xxv, 204.

27 – Het jaartal op het eerste portret werd na 1671 aangepast. Zo staat in een UBA-exemplaar 'Anno Sal[ut]atis MDCLXXVII'. In de editie van 1690 in UBA staat op Witsens portret door Peter Schenck van 1701 als leeftijd 60 vermeld, maar in de twee edities in NSA ontbreekt dit portret.

28 – Zie 'A.M.' 190-196, en Hollstein xxv. Naar vijf van deze afbeeldingen werd reeds in een bijvoegsel van een editie in het NSA verwezen; drie van de prenten zijn gesignd met Witsens naam. Volgens Lehman (1987) 50 is deze serie in sommige exemplaren van Witsens boek tussen pp. 280 en 281 wel meegebonden, o.a. met de 'Bark van de Sultana Walide'. Deze staatsiesloep is mogelijk dezelfde als die zich nu in het maritiem museum te Istanbul bevindt.

29 – UBA, B 102 (voor 1668), bedankbrief Witsen. Dezelfde afbeeldingen bevinden zich ook in Van Yks boek over de scheepsbouw.

30 – Lehmann (1996).

31 – Witsen had daarover twee vragen: (1) 'wat zekerheit UE heeft van het land by UE Jelmerland genaamt, en dat dien hoek zoo uytsteekt, te meer omdat Jacob Jelmersz Kok my daar niets weet van te zeggen'; (2) 'was ik wel nieuwsgierig te weten wat voor een perzoon het is geweest die UE zegt uyt Mosco tot in Sina by onze Duytschen is gekomen, en wat bejegeninge zoo een man heeft gehad, te meer was ik hier nieuwsgierig na te weten, om dat ik te Mosco zynde, niet heb kunnen vernemen, dat daar een vrye passagie is, en dat de Russe die weegen voor onreysbaar houden.'

32 – Vgl. bijvoorbeeld *Philosophical Transactions* van 14 december 1674, nr. 109: 'A narrative of some observations made upon several voyages undertaken to find a way for sailing about north to the East-Indies and for returning the same way, from thence hither. Together with instructions given by the Dutch E.I.C. for the discovery of the famous land of Jesso near Japan. To which is added a relation of sailing through the Northern-America to the East Indies [...] composed by D. Rembrantsz van Nierop, and printed at Amsterdam 1674, 4°.' Zie

ook *NOT* (1705) 152-157: 'Aanmerkingen van Dirk Rembrantsz van Nierop, over de reize die de Nederlanders, tot ontdekking van Tartarye, hebben gedaan, als wanneer zy Jesso bereik[te] en aengedaen hebben'.

33 – De zogenoemde Scytische Gracht: Witsen liet dit onder meer in 1679 en 1683 door de gezant Lodewijk Fabritius onderzoeken. Deze gaf op diens tweede reis naar Perzië aan zijn secretaris Engelbert Kaempfer opdracht om hun beider bevindingen op papier te zetten. Het in Latijn gestelde verslag in *NOT* (1705) 716.

34 – Kleerkooper en Van Stockum 1131. In 1690 droeg Allard een kaart van Schotland aan Witsen op.

35 – Op Allards kaart van Witsen *Tartaria* staat dat 'Vlaming' in 1664 het Jelmerland heeft ontdekt. Dit ligt oostelijk van Khatangsky Zaliv, tussen 108° en 120° O. L.

36 – *NOT* (1692) 552; 62-65.

37 – *NOT* (1705) 966. Van Nierop overleed in 1682. De kaart is alleen onder de naam van Van Keulen bekend: *Pascaerte van de Noord Oost Cust van Asia Verthoonende in sich alle de Zee-custen van Tartarien, van Japan tot Nova Zemla* (Koeman IV, 372).

38 – Kleerkooper en Van Stockum 1234.

39 – *Philosophical Transactions* nr. 193.

40 – Bij Covens en Mortier, actief tussen 1721 en 1750, verscheen van 'F. de Witt' uit Witsens bescheiden de kaart *Imperii Russici, sive Moscoviae (...)* *ex tabula spectatissimi domini N: Witsen [...]* *pro maiori parte excerptus*, afm. 45,5 x 46,2 cm. De Wit overleed in 1706.

41 – *MML* (1759) 372: z.d. Een manuscript-kopie van deze kaart bevindt zich in de atlas Van der Hem te Wenen. Een gedrukte versie is opgenomen in het boek van Olfert Dapper, *Asia* (1672). Witsen ontving later 'nette kaerten' van de Kaspische Zee van de tsaar, ontworpen door een 'neerlants kapiteyn of schipper' (Gebhard II, 456-457). Daarnaast verleende Witsen zijn medewerking bij de publicatie van de kaarten van Struys en Bruce van de Kaspische Zee.

42 – Waarvan een aantal ongemonteerd. Exemplaren bevinden zich in UBL (2 ex., waarvan 1 gemonteerd en 1 ongemonteerd en incompleet), NSA en MMR. Hiervan een variant in BNP (2 ex., los en gemonteerd). Daarnaast bevinden zich exemplaren in BLL (2 ex.), de Dresdener Staatsbibliotheek (2 ex., los en gemonteerd), de UB te Uppsala, de RNB te Sint-Petersburg en het RGADA in Moskou. Zie Keuning (1954) 98; Okhuizen (1996) 114; Hollstein xxv, 193.

43 – In de *Catalogue of Printed Maps* (1967) 273 van het British Museum staat vermeld dat de tweede kaart uit hun bezit een latere editie is – '1690?' – en 'extensively revised'. Daarnaast

schrijft Keuning (1954) 98: 'The maps on loose sheets and those pasted together are not quite identical. On the latter we read on the title, after Nicolaas Witsen [als toevoeging]: *Consul Amst.*, whilst "Anno 1687" [in deze versie] is placed obliquely. For the rest the copies only slightly differ. The date 1698 written on the Paris copy pasted together must be regarded as an error.' Dat Keuning met de laatste opmerking ongelijk heeft, zal later blijken. Zie voor een beschrijving van de varianten Cahen 61-76.

44 – Müller 19-20; Leibniz XIV, 550, 1 oktober 1697.

45 – A. Brand, *Relation du voyage de Mr Evert Isbrand Envoye de sa Majesté Czarienne à l'empereur de la Chine, en 1692, 93, & 94* (Amsterdam 1699).

46 – Zie: Cahen 57. Op p. 61-76 geeft hij een gedetailleerde beschrijving van de kaart en de wijzigingen die deze heeft ondergaan.

47 – Isaac Lelong bezat van het 'Noordt Ooster gedeelte van Asia en Europa' een exemplaar: *Asia accuratissima descripta / ex omnibus, quae hactenus extiterunt, imprimis viri ampliss. Nicolai Witsen, (...) exactissimus delineatiobus, cum privil.* 48,5 x 58 cm. Deze kaart zou volgens Koeman rond 1700 zijn uitgegeven.

48 – De kaart is getiteld: *Exactissima Asiae delineatio (...)*, 50,7 x 59,5 cm. Een kaart die hierop lijkt geïnspireerd is die van Covens en Mortier, *Magnae Tartariae magni Mogolis Imperii, Japoniae et Chinae, nova descriptio ex tabula amplis: viri d. N. Witsen pro majori parte aliis auctoribus excerpta et dita. Per F. de Witt Amstelodami. Cum privilegio*. Witsen kan hier echter nooit zijn goedkeuring aan hebben gegeven, aangezien 'Yedso' hier vast aan het land getekend zit. Op deze kaart staat vermeld: 'Mare Kaymachitarum quod Amoerse Zee nuncupatur a D[omin]o Witsen'.

49 – Verschenen met privilege: *Tartaria, sive magni cham imperium ex credendis amplissimi viri domini Nicolai Witsen, (...) et in lucem editum a Carolo Allard, Amst. Bat.*

50 – 'In het jaer zestien honderd zes en negentig, is by Karel Allard tot Amsterdam, een kaart van Asia in 't licht gebracht, waer in hy heeft gevolgt mijne groote kaart van Tartarye, toen al voor veele jaren aen den dag gegeven, gelyk hy zulks erkent, met te melden, dat zich van mijne stukken heeft bedient, wezende in der daed het Noord-ooster gedeelte van de zelve, of het gedeelte tusschen de Kaspische Zee, en Sina, en tusschen de groote Sinesche Muur, en de Noorder-oever, niet anders als enkel dubbelt, van mijne boven gemelte kaart, behoudens eenige kleine verbetering, die door mijne aenwijzinge daeraen is gemaekt.' (Inl. NOT 1705)

51 – Volgens Keuning (1954) 105, zijn hun kaarten 'absolutely identical with Allard's map'.

52 – Muller I (1732) 196.

53 – Klemp pl. 66; Keuning (1954) 109; Over de kaart van Le Fer schrijft Witsen Leibniz 22 januari 1699: 'J'ay vue la Carte qu'il donnée au jour. Tout ce qu'il a de país de Nord vers la Chine, n'est qu'une copie de ma Carte, encore qu'il dit qu'elle est tirée du dessein de la Compagnie Royale' (Leibniz XVI, 482); Baddeley CLI.

54 – Om welke kaart het gaat is niet duidelijk.

55 – 4 november 1705. Ook J. Sparwenfeld kwam allerlei fouten tegen in Witsens kaart, zo schreef deze in 1697 aan Leibniz (idem XIV, 28). Sparwenfeld had zijn eigen kaartmateriaal over Rusland en Siberië in 1689 aan Johan Blauw verkocht om daarvan een atlas te formeren, maar daar is het nooit van gekomen.

56 – Cahen 77; Bagrow (1975) 76, schrijft evenwel dat zijn commentaar 'undoubtedly is a gross exaggeration particularly in regard to the place names, many of which exist even in our time. He is right in regard to the coordinates of points and to different geographical details, especially those based on second-hand information.'

57 – Dit college bestond uit vier leden afkomstig van Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik; Witsen had nog meer commissariaten betreffende het water: 1681 commissaris tot het opzicht over het maken van de nieuwe waterkering aan de Ykant; 1682 commissaris over de buitenwateren en het uitdiepen van de walen, zowel als de verdere modder- en graafwerken, als over de schuitenmakerij; 1705 commissaris van de wateren en kanalen binnen Amsterdam (Elias I, 545).

58 – Navigatiekaart van *Texel, en Vliestroom by eijge herhaalde pijlinge en lange ondervindinge mitsgaders uyt mondeling verslag, en aanwysinge van verscheyde ervaare loostsluyden ontworpen ter nedergesteld door N. Witsen, cons. Amst. in 't jaar 1712; geteekent van Isaack de Graaf*. Paslijnen en kader in kopergravure, de kaart in handschrift. Een kopie hiervan getekend door 'Jacob Keyser' in UBL. Deze kaart werd drie jaar later in druk gebracht bij Joannes van Keulen, enzovoorts.

59 – Bredius III, 859.

60 – Het exemplaar in de BAN is in de literatuur nog niet eerder gesignaleerd. Een (vermoedelijk) vijfde exemplaar staat genoemd in *The Mensing Library Catalogue*, lotnr. 611, die in 1936 werd geveild. Onbekend is of dit hetzelfde exemplaar is dat F. Muller (1859) pp. 58-59 bezat.

61 – Kleerkooper en Van Stockum II, 1128. In de inventaris stonden tevens Witsens etsplaten van 'Tartaries' vermeld. Gezien mijn verdere argumentatie neem ik aan dat het boek de eerste editie betreft.

62 – Cuper, *Lettres de Critique* nr. xxv, Deventer 1 juni 1709.

63 – *Bibliotheca Cuperana*, lotnr. 100.

64 – KB, Verz. Cat. 4273, nr. 155; Na de veiling van de 6 exemplaren uit familiebezit in 1747 is tussen 1782 en 1798 in Nederland nog viermaal een exemplaar geveild.

65 – UBA 3 januari 1701.

66 – J.-A. von Brand, *Reysen* (1702) 481. Niet te verwarren met Adam Brandt, secretaris van de gezant Ysbrants Ides. Arnhold von Brand (1647-1691), geboren in Deventer, opgegroeid in Kleef en gehuwd met een burgemeestersdochter uit Vianen, was als hoogleeraar te Duisburg een collega van Hennin. Hij maakte de ambassade onder leiding van de Brandenburgse afgezant Joachim Scultetus in 1673 (net als Witsen) als hofjonker 'umb fremder Völker art und sitten genauer zu untersuchen.'

67 – J. Scheltema II, 78 n.; Tiele (1859/1960) 58; *Catalogus Bologna-Crevenna* (1789) 21, nr. 5782.

68 – J. Scheltema III, 395-397, en diens bijlage VIII, 459-466.

69 – Uit het bezit van Nicolaas Lambertz. w. werden in 1747 van *NOT* (1692) zes exemplaren met platen onder de hamer gebracht; van de tweede editie van 1705 vijf (zonder vermelding van plaatwerk), en van de *Scheepsbouw* van 1690 (*Architectura Navalis*) vier exemplaren met platen.

70 – Onderzoek zou moeten uitwijzen of die allemaal uit gewoon folio bestaan. Het is aannemelijk dat Schalekamp, toen hij Witsens hele handel van de nabestaanden opkocht, alleen de groot foliopapier editie van *Noord en Oost Tartarije* van een inleiding en nieuwe illustraties voorzag, aangezien de ingebonden prenten alleen op groot folio zijn afgedrukt.

71 – Müller I (1732) 218 en 222-272.

72 – In zijn voorrede schreef Witsen hierover bijvoorbeeld: 'Na dat dit ons werk voor de eerste maal reets geheel was afgedrukt, wachtede het uitgeven op het snyden eeniger platen [...]. Het moest de lezer erop wijzen dat door die vertraging het 'Kaertje' van de jezuit Philippe Avril van Siberië en Cathay eerder had kunnen verschijnen dan zijn eigen reeds gereedliggende grote kaart. Een kaartje waarvan hij moest zeggen 'dat het zelve' te maat van de waarheit is over een komende, van alle die tot noch toe my in handen zijn gevallen'. Maar ook dat hij er de hand in had gehad, want het was gemaakt met behulp van een wegwijzer van 'den Heer d'Ablandcourt', die 'met mijn overleg en aenwijzing ontworpen is'. De eerste druk van de reis van Avril verscheen in 1692 te Parijs. Vgl. Tiele (1884) 15.

73 – Gebhard I, 426; II, 323.

74 – 15 februari 1713.

75 – KB, 72 C 31, f. 145r.

76 – 18 maart [1716].

77 – Van der Krogt (1985) 90.

78 – GAA, NA: A. van Eybergen 737, 8 maart 1727. De kosten van de platen werden door de nabestaanden gedeeld: 'De Vrouwe eerste Comparante [Catharina Hohepie] heeft voor den gemenen boedel van haar Ed., en die van wijlen haren overledene man zaliger nae sijn Ed. overlijden betaalt voor de platen behorende bij het boek een somme van f 2649 daer in de tweede comparanten [Witsens erfgenamen] moeten dragen de gezegte helfte die vervolgens alhier werden uitgetrokken f 1324, 10.'

79 – Koeman (1967-1985) 15-16. De gesigneerde platen betreffen: (1) Novogorod; (2) Tweer; (3) Nisen-Navgorod; (4) Colomna; (5) Torsock; (6) Cassimogorod; (7) Moruma. Achterwege bleef de prent van Moskou. De gravures gaan terug op tekeningen van Witsens reis naar Moskou.

80 – De kaarten bevonden zich in zijn *Atlas van Amsterdam. Behelssende de Vaarten en Ontdekkingen in de Noordsche Gewesten soo in Europa, als in Asia, door Amsterdammers*, dl. 34, 109-112.

81 – Zie voor de hele aankondiging Van der Krogt (1985) 288-289. Over Schalekamp is nauwelijks meer bekend dan dat hij tussen 1772 en 1824 actief was.

82 – Van der Aa, *Biographisch woordenboek* II, 691-692.

83 – Opmerkelijk is het exemplaar van de editie van 1705 in de RNB te Sint-Petersburg (sign. 13.8.3.45-a). De tekst is hier niet in deel I en II gesplitst, maar loopt gewoon door. Om het boek alsnog in twee delen te scheiden blijken de pagina's 502, 503 en 504 opnieuw gezet; pagina 505 loopt daarna weer synchroon met de tekst, terwijl de tekst zelf ongewijzigd bleef.

84 – Deel I van de editie van 1705 (in UBA) bevat 5 illustraties in de tekst, waaronder een kaart, alsmede 18 foliobladen met daarop 24 prenten (erop gelet dat één koperplaat 2 afbeeldingen kan bevatten) waaronder 9 kaarten. Deel II bevat 16 illustraties in de tekst waaronder 2 kaarten, alsmede 25 bladen met 29 prenten, waaronder 8 kaarten. Het totaal aantal kaarten in het boek bedraagt dus 3 in de tekst plus 17 op aparte bladen, komt tezamen op 20 kaarten. Hieronder bevinden zich op dubbelfolioblad 5 kaarten; de 2 overige dubbelbladen betreffen afbeeldingen van steden: Nertzinskoy en Tobolsk.

85 – Van Nierope e.a., *Landwehr* (1970), *NNBW* VI, 798.

86 – *Catalogus Christies* (1 december 1986) p. 26, lot 25. De tekening is gemaakt in 'red chalk, pen and grey ink, grey wash, the outlines incised, the verso rubbed with red chalk, ink and

goldframing lines, 264 x 167 mm. De tekening ging weg voor 2800 gulden. Met dank aan Jan van der Waals.

87 – In de opdracht zegt hij: '[...]D[omi]no Jonae Witsen Picturae cultori eximio olim discipulo nunc patrono qua debet observantia D.D.D. Gerardus van Houten.' Met dank aan Jan van der Waals. Van Van Houten is nog een andere reproductie naar Poussin bekend, zie Thieme en Becker XVII, 572, en Brouwer Ancker 141-142.

88 – (1) 'Een Burat met syn Vrouw en Dogter' (p. 103); (2) 'Mugaelsche Nonne', en 'Mugaelsche Lama of Priester' (p. 643); (3) 'Een Daurische Konnoy Tungoesen' (p. 660); (4a) 'Het onderste Kakebeen van het Dier Mammout van vooren te Sien.' (p. 746), gesigneerd in de prent met 'J. Mulder ad vivium del et sculp'; (4b) op dezelfde plaat is tevens de kaak van onderaf te zien, uiteraard ook door Mulder; (5b) 'Een Samojede Sleetje' (p. 787), (5a) 'De Vis Beluga', eveneens van zijn hand, omdat het dezelfde koperplaat betreft. Plaat 4a en 4b bevinden zich alleen in de editie van 1785; op de prent is het nummer van de bijbehorende pagina aangebracht.

89 – Landwehr (1970) inleiding.

90 – Daalder en Wildeman 70-71. Het gaat hier om de prenten bij pagina 173. Desondanks blijkt zich in de *Bibliotheca Thevenotiana* (Parijs 1694) naast vele andere manuscripten uit de VOC-archieven, op lotnummer 243 een portefeuille te hebben bevonden, omschreven als 'Découverte de la Terre Australe en 1642'. Thévenot bezat van Witsen ook twee (!) kopieën van diens 'Moscovische Reyse'.

91 – De plaat bevat twee prenten, met als tweede prent 'Leaotunger boer', zie het Utrechts exemplaar bij p. 261. In *NOT* (1705) 643 bevindt zich in de tekst alleen de eerste, opnieuw gesneden illustratie: 'Moegaelsche Nonne'. Voor het boek van Ides werd de oorspronkelijke koperplaat gedeeld in twee afzonderlijke platen en heten nu respectievelijk: 'Taischa, of Mongolische vryheer. Zyne zuster eene Mongalische Nonne' (p. 48), en 'Beschrijving van eenen Tunguzischen Prins [...], met overlang hair' (p. 54).

92 – 'Poestozor' of 'Petsora' lag ten zuidwesten van Nova Zembla op een eilandje in de monding van de rivier Petsjora. Hier werden de zware criminelen naartoe gedeporteerd. Witsen verkreeg zijn informatie daarover onder meer van een voormalige balling en Andrej Matvejev. *NOT* II (1705) 950: 'En wanneer ik eenmael bericht eiste, over dit Stedeken *Poestoserie*, van zeker perzoon die aldaer zeven Jaer in Ballingschap hadde geleeft, zoo eiste hy van my, ik zoude hem den Hel beschryven, want hy geloofde het daer zeer na te gelijken.'

6

1 – *NOT* (1705) 732. Tegenwoordig vormt het Oeralgebergte de scheiding tussen Europees en Aziatisch Rusland. In engere zin was Siberië, genoemd naar de rivier Siber(ska), een gebied gelegen aan de Ob.

2 – In een middeleeuwse Egmondse kroniek vond Witsen 'Hel' in het Latijn vertaald met *Tartarea damnatione* of 'Tartersche verdoemenis'. Daaruit blijkt, schrijft hij, 'dat de Tartaren, en hun doen voor het alderafgryzelijkste zijn gehouden dat ter waereld te vinden is.' *NOT* (1705) 804. De betekenis van *Tartarus* bij de oude Grieken was evenwel 'duistere afgrond onder de wereld'. (Met dank aan Liny van Paassen.)

3 – *NOT* (1705) 960.

4 – Cleyers verblijf eindigde in een schandaal en levenslange verbanning uit Japan door het overtreden van de handelsregels. Achttien plaatselijke Japanners werden hiervoor ter dood gebracht, onder wie ook kinderen van de slachtoffers (De Haan 432-437). Naar aanleiding van deze smokkelaffaire schreef een anoniem voor de commissaris-generaal Hendrik Adriaen van Rheede tot Drakesteyn een op rijm gesteld memorandum over het misbruik in de VOC-handel getiteld 'Japans vergrootglas' (NAH, LXIII, 2. 1173).

5 – Aanvankelijk omvatte het bedrag zelfs 40.000 gulden, maar dit werd drie dagen later teruggebracht naar 10.000 gulden (De Haan, 449).

6 – Jöcher I, 347-348.

7 – Winau; in 1687 veranderde de naam in *Academia Caesarea Leopoldina*. De keizerlijke academie kreeg toen dezelfde status als de universiteit van Wenen. De tussen 1670 en 1722 uitgegeven *Ephemerides* werden opgevolgd door *Acta* (1727-1754) en na 1756 door de *Nova Acta*.

8 – Zie over de uitgaveperikelen: Kraft (1975); en de ruzie met de arts Willem ten Rhijne, die beweerde dat een hoofdstuk van zijn hand afkomstig was: De Haan, 454-455 en Van Dorssen. Doordat de uitgever de dedicatie en het voorwoord van Cleyer had weggeglaten, kreeg Cleyer daarna de roep van plagiator.

9 – GAA, 5059-180, 'Missive aen mij uijt Oost indien'. Een ander afschrift bevindt zich volgens Kraft in Berlijn.

10 – De Haan (1903) 456. Engelbert Kaempfer, die tussen 1690 en 1692 in Japan zat, schreef daarentegen dat hij bij zijn botanisch onderzoek alle medewerking kreeg. Bovendien bezat Nagasaki tussen 1680 en 1688 een tuin rijk aan exotische gewassen (Van Dorssen, 153).

11 – Deze bevinden zich resp. in: Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz, 'Libri picturati' 41-42, en University of Oxford, Oxford Forestry Institute, nr. 153-155. Kraft (1975) 120.

12 – Reprint Wilson e.a. Zie hfst. 3 onder Van der Stel.

13 – Volgens De Haan 462, was zijn ongenoegen hierover zo groot, dat hij Claudius weer terug naar Batavia liet gaan.

14 – Kraft (1975) 179. Daarvoor nam Balthasar Bort, die hij in 'Fuchow' (Fuzhou) had leren kennen, deze dienst waar. In *Generale Missiven* III (1663) 457, d.d. 21 december, staat te lezen: 'De brieven die pater Couplet verzocht heeft naar Nederland te mogen zenden van geen anderen inhoudt bevonden sijn als de verhandelinge van saeken die den dienst der kerke ende de bekeringe der heydenen aengaen, werdende gemelte brieven by desen tot Ued. overgesonden omme daer mede nae welgevallen te handelen, synde waerdigh om gelesen te werden ten opsichte van den groten ijver, die men in de bevorderaers van dat heylige werk is bespeurende, daer onse leraers hier te lande voor moeten beschaemt staen.'

15 – Begheyn S.J. citeert een brief van Cleyer aan Couplet, waarin deze onder meer schrijft dat hij in de aanschaf en vertaling van Chinese medische boeken niet op kosten diende te kijken. Hij geeft hem 300 gulden – een aanzienlijk bedrag – om zich 'van alles [...] te versien, dat eenigsins aengaende de medicijne facultejt oijt beschreven ofte becoomen is'.

16 – Buyze 2004, 335; *Generale Missiven* IV, 596.

17 – *Elementa Linguae Tartaricae en Astronomia Europaea sub imperatore Tartaro-Sinico Cam-Hy appellato*. Melchisédech Thévenot publiceerde de grammatica omstreeks 1692 bij zijn reeks reisverhalen, maar liet Verbiests naam achterwege. Verbiests auteurschap wordt bevestigd in een brief van Michael Shen Fu-tsong aan Thomas Hyde, 1688. Zie Kraft (1975) n. 26. De *Astronomia Europaea* verscheen in 1687.

18 – 18 september 1714; *NOT* (1705) 33-34: 'Bericht van de Ooster of Niuche Tartaren, uit de schriften van den Nederlantschen Jesuit, Philip Couplet'. Daarnaast schrijft Witsen aan Cupper op 6 april 1715 dat hij een aantekening had 'die mij de jesuit Couplet nagelaeten heeft' over de bevindingsdichtheid van China.

19 – *NOT* (1705) 104, 966; *AN* (1690) 524.

20 – *NOT* (1705) 185-194, 202-207. De eerste reis werd zowel gemaakt om de graven van de voorouders van Kangxi in Leaotung te bezoeken als het gaan bezichtigen van de uiterste grens van zijn rijk, vanaf Peking gemeten 1100 Italiaanse mijl – waarbij elke mijl duizend schreden telde. De tweede reis betrof een bezoek aan West-Tartarije. Daarvoor werden maar liefst zestigduizend mensen op de been gebracht en honderdduizend paarden (waarvan er op één

nacht twintigduizend bevroren). Met dergelijke tochten wilde Kangxi zowel het leger in beweging houden als een waarschuwing geven aan opstandelingen, terwijl hij het ook als goed voor zijn gezondheid zag, omdat hij dan in onthouding van vrouwen leefde en dagelijks bezig was met de jacht. Bij een jachtpartij waren duizenden met pijl en boog gewapende krijgers betrokken, die zich in een wijde cirkel rond een berg opstelden; door bij het naar voren gaan de cirkel steeds nauwer te maken werden alle dieren daarbinnen als in een net naar elkaar toegedreven. Daarna was er voor die beesten geen ontkomen meer aan. Zulke groots opgezette jachtpartijen behoorde volgens de pater tot het dagelijks vermaak van de keizer. De tweede reis werd tevens verslagen door 'Vader Pereira' (*NOT* 1705, 194-202).

21 – Met dank aan N. Golvers van de Ferdinand Verbiest Stichting te Leuven.

22 – *NOT* (1705) 162.

23 – 9 april 1713.

24 – Stapel 314-316. In 1661 droeg hij zijn theologische theses aan de VOC-bewindhebbers op, in 1662 de stellingen voor zijn promotie in de 'mathesis'; bovendien werd de kamer Amsterdam gemachtigd hem te voorzien van de nodige boeken en instrumenten en een bedrag voor zijn uitrusting. Ook werd De Jager door de bewindhebbers 'vrijgesteld van het stellen van een borgtogt', waartoe men gewoonlijk bij het aannemen van de betrekking van onderkoopman verplicht was (zie Leupe 1869, 68).

25 – *Ibid.*, 92. De brief bevatte tevens een verzoek om promotie en opslag, hetgeen hem niet werd toegewezen.

26 – Valentijn III-1, 207, beweert dat 'de beroemde Heer Herbert de Jager [...] in de twintig (meest Oostersche) talen grondig verstond'.

27 – Cleyer aan Kaempfer, Batavia 29 juni 1691 en Kaempfer aan Wybrand Lycchthon, herfst 1691, in: Haberland (2001) brief 114 en 125. Wellicht kwam de beschuldiging voort uit het feit dat hij Kaempfer handschriften had uitgeleend, zie Kaempfers papieren met aantekeningen en uitreksels uit De Jagers werk in *BLL*, Sl. 3061: 'Ex ms. de Jager, De Mohammedanen'; Sl. 2910, f. 171: 'Extract ex literis Dn. D. Jag. ad me. Batavia den 25 oct. 1687'; f. 174, 'Excerpta ex literis D. Jageri ad Georg. Everh. Rumphium, Batavia d. 25 [?] 1689.'

28 – Om hem tot meer ijver aan te zetten had Witsen hem via een van zijn vrienden nog honderd rijksdaalders laten geven, aldus Cleyer in brief 114 aan Kaempfer.

29 – Beekman lxxiii.

30 – Maar ook François Valentijn blijkt voor zijn boek *Oud en Nieuw Oost-Indiën* gebruik te

hebben gemaakt van De Jagers postume geschriften, vgl. deel v, 221: 'Beschrijving van Tschilminaar, of van de overblijfselen van Persepolis en 't Paleys van Darius, zooals het door de Heer Herbert de Jager 1693. berigtigd is', en deel iv, 65, met een brief van De Jager als bron.

31 – Coolhaas v (1695) 735. Valentijn v, 220, schrijft dat De Jager in 'die' kist [met aantekeningen over Persepolis] al zijn 'Cartabellen' smeet, 'die [in] 1697, zoo gehoord heb, na Holland overgezonden is'. De aantekeningen waren 'zoo mij door de Heer Melchior Leidekker Zalr. meer dan eens gezegt is [...] doorgaans kort, alleen ter versterking van zijne geheugenis, en in verscheide Oosterse Taalen [...] opgesteld'.

32 – NA, 1934 IX (1878).

33 – Gebhard II, 386.

34 – Rumphius' werk ging in 1687 grotendeels door brand verloren. Doordat hij sinds 1670 blind was, had hij hulp verzocht bij het tekenwerk, zie Valentini brief XII.

35 – BLL, Sl. 3064, z.d.

36 – BLL, Sl. 2910: 'Memorie voor Monsr. Engelbert Kaempfer, in 't bestellen, procureren en 't rechercheren van eenige zaken in Siam en Japan, zoo zyn L[ieven] die moeyte belieft te nemen'.

37 – In dezelfde cluster boeken wordt gevraagd om: 'Een Japans Almanak; een boek van de ceremonien van civiliteit, die in Japan ontrent personen van allerlei conditieen staat gebruikelijk zijn; een boek van de godsdienst, en de ceremonien, die aan de beelden plegen'. Het valt niet uit te maken of het hier om één of meer opdrachtgevers gaat. Wel hoorde de oud-secretaris Jacob van Dam tot de aanvragers (Haberland 2001, Brief 102, 103, 369).

38 – Zie de biografie van Haberland, *Von Lemgo nach Japan* (1990).

39 – Haberland (2001) brief 98, Batavia 23 juni 1690.

40 – Aldus de aanhef van Kaempfers brief in BLL, Sl. 3063. Jacob van Dam was mogelijk een zoon van mr. Johan van Dam (*NNBWI*, 679), broer van genoemde advocaten Pieter en Willem, die zich tussen 1655 en 1667 in Indië bevond, onder meer als gouverneur van Banda (1664), extraordinaris raad van Indië (1665), en in 1667 terugvoer als commandant van de retourvloot. Hij overleed na een bezoek te hebben gebracht aan zijn jongste broer Jacob, consul in Smyrna.

41 – Haberland (2001) brieven 102, 103, 105 en 119.

42 – De resultaten in BLL: 'Delineationes et descriptiones plantarum Japonicarum', 1690 (Sl. 2914, 2915); 'Manuale Botanicum plantarum Japonensium, 1691' (Sl. 74). Een publicatie in Kaempfer's, *Amoenitatum Exoticarum* v (Lemgo 1712).

43 – Haberland (2001), 265 (Hudde), 445 (Witsen).

44 – Op verzoek van de shogun was de Deventer arts Willem ten Rhijne in 1674 naar Japan gezonden, waar hij vermoedelijk twee jaar verbleef (Van Dorssen 152).

45 – Vgl. Gebhard II, 455, over de betekenis van 'daria' – water, rivier – en de rivier Darja en de mogelijke overeenkomst met de rivier Oxus. Hierbij behoren het – anoniem geciteerde – artikel van De Jager 'Een korte aenmerkinge van de Vliet Oxus' in *NOT* (1705) 368-372; 'Van de oorspronk der riviere de Ganges: en van der Heidenen overgelovigheid omtrent dezelve rivier', pp. 419-421; 'Byzondere aentekeningen wegens eenige Persische, Usbeksche, Scytische of Tartarische en de daer aen palende landen; beneffens verhael van onlangs voorgevallene zaken in het Usbeksche land', pp. 215-221. Voorts het 'Verhaal der oorlogen en beroerten, 1670-1680', pp. 405-410. Feitelijk lopen zijn bijdragen tot p. 435 door met 'Iets van de [Perzische] Khalmakhen [Kalmukken]' uit 1688. Daarna volgen over Perzië nog tot het einde van deel I (p. 503) berichten waar De Jager grotendeels eveneens de hand in moet hebben gehad. Het laatste artikel van hem is een bericht over de volken in Georgia, verzonden uit Gamron 1690, pp. 517-518.

46 – *Catalogus 1728 'Artificialia': 'Eenige Indiaansche geschilderde Kruidboeken'*. Zie bijlage v in Peters 2008, 370.

47 – Lodewijk Fabritius reisde als gezant in Zweedse dienst door Rusland en Perzië, waar hij op verzoek van Witsen observaties en (ook voor Leibniz) taalonderzoek deed, waaronder het Fins. Aan Leibniz schrijft Witsen dat Fabritius zijn 'ancien Ami' was, die hem ook 'un ample recit de ces pais [langs de Wolga]' gaf, 'et de ce qui lui est arrivé dans les autres voiajes qu'il a faits dans ces quartiers là'. Zie Leibniz XIV, 28-29, 13 juli 1697; XVI, 482, 22 januari 1699. Fabritius zat in zijn jonge jaren samen met Jan Janszoon Struys in Astrakan, zoals beschreven in diens *Drie aanmerkelyke en seer rampspoedige Reyzen* (1676), toen zij door Stenko Razin overvallen werden en als slaaf weggevoerd.

48 – Haberland brief 48.

49 – *NOT* (1705) 288-289 over het Scytisch lam: 'De Agno Scytica, seu fructu Borometz (Boranits)'; pp. 615-617 over de onderaardse kolken en de bittere smaak van het water van de Kaspische Zee; p. 716, een bericht over de Scytische Gracht (1683); pp. 563-564 over het schrift van de Perzische Gauren.

50 – Van Kaempfer zijn een paskaart van de Perzische Golf (in *Amoenitatum exoticarum*) en kaarten van Japan bekend, plus allerlei manus-

criptkaarten in BLL. Hieronder bevinden zich die van de loop van de Wolga en de Oka, de Kaspische Zee en kaarten van Siberië. Zie ook Lazar.

51 – Haberland brief 81, vertaald uit het Latijn.

52 – Haberland brief 114. Witsens brief was gedateerd 20 april 1690, Cleyer ontving hem op 7 januari 1691 en gaf de boodschap aan Kaempfer door op 29 juni 1691.

53 – Aan zijn broer Joachim schrijft hij hierover in 1690: 'So sind auch meine [kauf]wahren womit ich meine depensen pflege gut zu machen, durchs saltz wasser verdorben, und durch diesen selben liqueur welches mich allein zuhertzen gehet dass grosste theil von meinen Manuscriptis Tartaricis et Persicis, als ein ungeleimtes Persianisch papier, zu pap und brøy vergangen: die ich anders in ein werk sub Titulo Hodoeporicum Russo Tartarico Persicum zu digeriren, alss ein erster theil meiner Asiatischen Reisen, mir wie wol an keinen nie geoffenbahret, so fest vorgenommen hatte, wo von ich itzo gantz destitut und unvermogennd geworden.'

54 – Haberland brief 117, zomer 1691.

55 – Van Gelder (2004).

56 – Aan Raphael du Mans, Batavia oktober 1689, schrijft hij bijvoorbeeld: 'Herr weiland Direktor van den Heuvel hat sich, entweder unter den Furien seines Gewissens oder aus Furcht vor Straffe, in seiner Aufregung so aufgezehrt, dass er ohne Hoffnung, am Leben zu bleiben, darniederliegt, verlassen nicht nur von seiner Freunden, sondern selbst von den alten Weiblein, von denen er gepflegt wurde, so als büsse er jetzt zur Vergeltung für seine einsteige Unmenschlichkeit'. Haberland brief 93.

57 – Haberland brief 101, aan gouverneur-generaal Willem van Outhoorn, 20 oktober 1690.

58 – Cleyer had als Duitser die basis wel gehad dankzij de erfenis van zijn oom. Bovendien huwde hij een Zeeuwse. De eerste brief van Kaempfer aan Cleyer, waarin hij om diens patronage verzoekt, is van 26 november 1687 uit Bander Abbas.

59 – Valentini 2de boek, 3de deel, 208, 230, spreekt over 'vor etwa 16. Jahren' en noemt hem 'seinen damaligen Domesticum'. Door het verongelukken van een schip was een in Cleyers opdracht geschreven brief van Kaempfer over de 'Moxa' samen met zeldzame schelpen en andere curiositeiten in de golven verdwenen, zoals de uit Indië teruggekomen Kaempfer Valentini persoonlijk meedeelde.

60 – Cleyer was niet verder gekomen dan de graad van 'licentiatus', vgl. Van Dorssen en De Haan (1903) 155. Volgens Buijze (2004) 321, was Cleyer tevens in een competitiestrijd gewikkeld

met de in de medicinale winkel werkende laborant en latere hoogleraar te Heidelberg, Johann Otto von Helwig (1654-1698).

61 – Haberland brief 98, Batavia 23 juni 1690.

62 – Kraft (1975) 178.

63 – Haberland brief 102-103, 370, Nagasaki 20 oktober 1690. Zo gaat het in de vijf brieven van (1) en aan Cleyer (4) die nog overgeleverd zijn nooit over botanische observaties.

64 – Haberland brief 125.

65 – Haberland werkt aan een kritische uitgave hiervan.

66 – NOT (1705) 563-564.

67 – Dezelfde bijdragen verwerkte hij ook in *Amoenitatum exoticarum* (Lemgo 1712).

68 – Haberland (1990) 85.

69 – Van Kellers vader was de broer van Rumphius' moeder (Beekman xxxix-xl; zie voor aanvullende biografische gegevens Buijze 1998, n. 61). Uit dit rapport blijkt ook dat Van Keller en Rumphius nog altijd met elkaar correspondeerden. Zie voorts Eekman.

70 – Scheltema (1814) 173, 181. Utrecht werd bestuurd door een broer van Amalia van Solms.

71 – Aangenomen wordt dat Balthasar Coyet hiervan de auteur is. Samen met Witsen zat hij in 1664-1665 ook in het gevolg van Boreel.

72 – In 1678 verscheen te Amsterdam wegens zijn installatie *Oratie, gedaen den 23. January, Anno 1678 in Moscou, voer den Grootvorst Feuder Alexewitz* (Tavernier 387).

73 – Birgegård 219.

74 – NOT (1692) 439, NOT (1705) 692.

75 – AN (1690) 276-278.

76 – NOT (1705) 165-169. Dit rapport (in KB: 72 C 14) werd – met talloze fouten in de transcriptie der inheemse namen – gedrukt in *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek XIII* (1856) 125-142, en in 1998 opnieuw getranscribeerd, uitgegeven en van annotaties voorzien door Buijze (1998). In beide heruitgaven wordt er verkeerd van uitgegaan dat Cuper de 'seker Heer' van de vragenlijst was.

77 – In Klaas Vlamings brief uit 1679 over het afschaffen van de expeditieleden in Nieuw-Guinea in NOT 1705, 459 bleef wel de plaats van handeling staan. Maar deze brief diende tevens als bewijs dat het onmogelijk was handel met Papoea's te drijven. Witsen liet wel de namen van de briefschrijver en de drie overige overlevenden weg.

78 – Leupe (1871) 24-25.

79 – Zo schrijft Witsen verschillende malen aan Cuper dat hij voor confidenties niet op de post durfde te vertrouwen.

80 – Baddeley II verbaast zich bijvoorbeeld over het achterhouden van de naam van de Servische rooms-katholieke monnik 'Yuri Krijanich', die vele jaren in ballingschap in

Siberië had doorgebracht, hoewel zijn naam 'elders' meer dan eens wordt genoemd. Er lijkt dus geen reden om over zijn identiteit te zwijgen. In *NOT* (1705) 686-687 staat hij aangeduid als 'Fredericus Krizanick', 'Poolsch monnik, welke zich lange jaren tot Tobol in Siberien, hadde opgehouden'. Hij was de auteur van 'zeker geschrift, dat hy aen zijn Poolsche Majesteit, in 't Jaer 1680, heeft aangeboden', elders schrijft Witsen dat dit geschrift was van 'zeeker Slavonisch Schryver, (in eigen Tael, noch ongedrukt, onder my berustende)', zie: *NOT* (1705) 208, 213, 226, 307.

81 - Baddeley II, 242. Zie *NOT* (1705) 102, 682, 802. Op pp. 866-868 geeft Witsen een vertaling van een brief van Veniukoff waarin diens naam voluit staat, als 'Nikifor Winukof'.

82 - De in 1634 geboren barbier Mattheus Eibokken behoorde na een schipbreuk te Korea, waar hij in 1667 na dertien jaar gevangenschap wist te ontvluchten, tot een van Witsens voornaamste bronnen met betrekking tot Korea en Japan, vgl. *NOT* (1705) 44, 49, 55-59, 150 en *AN* (1690) 273. Witsen wijdt in *NOT* 42-63, een afzonderlijke beschouwing aan Korea in combinatie met een woordenlijst van het Koreaans.

83 - *NOT* (1705) 907; op p. 962 schrijft Witsen dat een zeker schipper uit Holland in 1666 noordoostwaarts, achter Nova Zembla om, uitgestuurd was 'om ontdekkingen te doen. Hem wierd van zijn Reders, daer Jooden onder waren, Hebreeuwsche schrift mede gegeven, om zulks den Inwoonderen, die hij mogte ontmoeten, te vertoonen, onder gedachten, dat 'er misschien overblyfzelen van de tien verloorene Stammen te voorschyn zoude komen; doch dies aengaende is niets ontdekt, gelyk de geheele Reis, door het Ys belet, wierd veydeld'.

84 - In 1705 werd het 'Pieter Ivanowits Lindoenova' (in de voorrede). Verder veranderde hij de naam van de in Moskou wonende schilder en cartograaf in Russische dienst Stanislav Lopoetski in 'Panelapoetski' en noemde hij, als gezegd, de Poolse ambassadeur Nikifor Veniukoff 'Nikipera' dan wel 'Nicephorus'. Grote moeite had hij ook met Arabische namen. Idrisi, de schrijver van de 'Geographia Nubiensis' heet bij hem achtereenvolgens 'Alledris', 'Aledrisi' en 'Albibrib'; de auteur van het leven van Tamerlaan of Timoer Lenk krijgt namen als 'Arabsiada', 'Arabsia', 'Arabja' en 'Arabsjades', terwijl een beschrijving van China, vertaald door de Duitse bibliothecaris Andreas Müller, respectievelijk geschreven was door 'Abdalla' en 'Abu Giaser Allabar' en misschien ook wel door 'Allebab'.

85 - *NOT* (1705) 131-132 en 132-136.

86 - De kaarten overlappen elkaar soms en ook kunnen ze tegenstrijdige informatie geven.

Witsen toont vooral twijfels wanneer het de keuze tussen westerse en Russische bronnen betreft, aldus Okhuizen (1993) 103.

87 - *NOT* (1705) 925; zie ook de voorrede.

88 - Kildushevskaja 14. Een andere kaart van Mosковиë die op Witsens gegevens berust, werd later uitgegeven door Covens en Mortier.

89 - Al in 1648 bewees Semjon Dezjnev dat Siberië en Amerika van elkaar gescheiden waren, maar dit resultaat van zijn tocht drong niet tot Moskou door. Volgens J. Scheltema II, 75, was Witsen blijkens een door hem geschreven stuk nog in 1680 overtuigd dat een noordelijke doorvaart mogelijk was. De proef moest genomen worden vanuit Indië. 'Hij had omtrent dien tijd eenen schipper gevonden, bij welken hij genoegzame kunde en moed tot deze onderneming veronderstelde, dan deze man verliet zich in het misbruik van sterken drank. Hooglijk beklaagde Witsen zich, dat hij in het voortzetten dezer pogingen niet naar wenschen konde slagen.' Met Andreas Cleyer zou druk over deze mogelijkheid zijn gecorrespondeerd. De 'vaart en handel' waren mogelijk 'indien er eene stapelstad werd aangelegd aan den mond van eenen der rivieren in de Tartaarsche-Zee vallende, waarop dan van Oosten en Westen zoude kunnen gevaren worden'.

90 - *NOT* (1705) 899.

91 - Koeman, *Atlantes Neerlandici* 47.

92 - Zie zijn inspanningen betreffende de tekst op de Siberische 'metalen spiegel', Gebhard II pp. 306-309, en *NOT* (1705) 750.

93 - *NOT* (1705) 503, elders ook 'Hamdalla' genoemd; 491-502, door Witsen ook wel 'Alhasen' of 'Alharen' genoemd; 395-396.

94 - Op Cupers vragen over Perzisch porselein antwoordt Witsen dat er zich net veel Perzen in de stad bevonden, maar dat hij er nog geen contact mee had gehad. Er waren ook een of twee Perzische tolken in de stad, maar 'weetse niet te vinden' (Gebhard II, 340).

95 - *NOT* (1705) 813; 916; 952; 717.

96 - *NOT* (1705) 774, 784. De uitgever Claas Jansz. Vooght kwam tot dezelfde conclusie in zijn inleiding tot *De nieuwe groote lichtende Zeefakkel* II.

97 - *NOT* (1705) 777; Gebhard II, 414, 453.

98 - *AN* (1690) 281: 'Vaar-tuigen van Ceylon'. De platen waar in de tekst naar wordt verwezen, ontbreken in de overgeleverde exemplaren van het boek.

99 - 6 april 1714. Vermoedelijk doelt hij op Annuradhapura of Polonnaruwa.

100 - Zie Rumphius' *Antwoordt en rapport* (1684) in Buyze (1998).

101 - *NOT* (1705) 157-185.

102 - *NOT* (1705) 161: 'De bevolking der Indi-

sche eilanden zelve kan waerschyndijk meest van omtrent Malakka zijn geschied, welke Straet misschien voor dezen vast Land is geweest, en van de Kust afgescheurt, daer de gelegenheit wel naer gelijkt'; Of: wie 'zijn ooggen slaet in de Kaerten op boven genoemde Landen [Tartarye, Sina, Jeso of Japan], zal bevinden, dat in de Nabuurschap der zelve, Eilanden zijn gelegen, de welke men in zeer korten tyd, zelf[s] met schepvaertuigen kan beryken', pp. 161-163.

103 – NOT(1705) 161-162, 174. Over de bevolkingsdichtheid aan Cuper: 'In Sina is veel volk. Een Sinees die ik [in 1682] sprak, seyde aen mij, dat hij hier geen mensen sag, self niet in Den Haag of tot Amsterdam daer ter plaetse waer men de meeste vint, en in Peking segt hij was niet een dag schier of van de Stats poorte wierden mensen dootgedrongen' (6 april 1715). Dit was Michael Shen Fu-tsung, die met vader Philip Couplet meekwam.

104 – KITLV, H 335b.

105 – NOT(1705) 174.

106 – 'Corte beschrijving wegens de Beelden off figuuren, welke op den bergh van Mock-raegell off wel Adams bergh genaemt te sien syn, met aenwysinghe van haare langte der lighamen en leeden, mitsgaders de gestalte der Camers waer in de selve leggen'.

107 – UBA, Bf 80, 22 oktober 1714. Zie ook Van Troostenburg de Bruyn 243-244. Konijn predikte als een der weinigen in het Singalees. Hij overleed omtrent 1725 te Colombo.

108 – Gebhard II, 445-446, z.d. (1715).

109 – Vgl. bijvoorbeeld Sebeok; Vos; Drima en Groenewald.

110 – Jöcher III, 724-725.

111 – Müller (1955).

112 – Op 22 mei 1698 schrijft Witsen aan Leibniz dat hem uit Moskou was bericht, dat de Russen reeds vanuit Tobolsk in Siberië een Griekse pater naar Peking hadden gestuurd. Deze had van de keizer van China toestemming gekregen een Moscovische of Griekse tempel op te richten. 'Volgens de gewoonte van hun kerk' had hij al twintig Chinezen gedoopt. Witsen schrijft ook dat hij de eer had gehad met de tsaar over het geloof te spreken en dat de vorst ten aanzien van de religie zeer ijverig was, goed op de hoogte van de geloofsartikelen en bedreven in het lezen van de Heilige Schrift. Hij rondt af met: 'Ik bid God dat Hij de grote keizer een roemvol instrument in handen mag geven teneinde de voortzetting van het licht van het evangelie te kunnen vergroten'. Elders verklaart Witsen dat Peters strijd tegen de Turken en ongelovige onderdanen van Mohammed mede was ingegeven door zijn geloof (Leibniz xv, 597).

113 – 'Le vrai moyen seroit de faire traduire le

Pater noster dans toutes ces langues et de faire écrire des versions en lettres connues et d'y joindre aussi une explication interlineaire mot à mot dans une langue plus connue. *Ut omnis Lingua Laudet Dominum*. On y pourroit adjoindre encor une liste de quelques mots ordinaires exprimés dans la langue dont il s'agit. Cela seroit glorieux à ce monarque, maistre et voisin de tant de nations, et seroit encor instructif pour le public, et serviroit à éclaircir les origines et cognations des nations' (Leibniz XIV, brief 272).

114 – Hoofdstuk 7 bevat acht in het Frans geschreven brieven tussen 1697 en 1699, waarvan zeven brieven van Witsen en één antwoord van Leibniz. Hoofdstuk 8 bevat vier voorbeelden van een gebed met interlineaire vertalingen in het Nederlands en drie teksten in het Khoi.

115 – Over de achtergrond en de personen aan wie Witsen zijn informatie over het Hottentots of Khoi dankte – de Khoikhoikapitein Klaas Dorha, Jan Wilhelm van Grevenbroek en Simon van der Stel – zie Groenewald.

116 – NOT(1705) 759-760.

7

1 – Zie hierover o.m. Goldgar (1995) en Stegeman (1996) 117-121. Over het gelijkheidsideaal zie de inleiding van het tijdschrift *Nouvelles de la République des lettres* (maart 1684: 'Nous sommes tous égaux; Nous sommes tous parens – Comme enfans d'Apollon').

2 – Goldgar 17-18.

3 – Zie inleiding Veenendaal (1950).

4 – Rietbergen 322.

5 – Von Uffenbach II, 384-392; Bij Cupers dood zijn een kleine 4000 boeken naar de veiling gebracht, vgl. catalogus *Bibliotheca Cuperana* (1717), die bij elkaar 8943,40 gulden oprachtten. Cupers boekbezit geeft het volgende beeld: theologie 1046, oudheid 550, geschiedenis 550, filologie 390, poëzie 334, medicijnen 175, recht 133, kosmografie 97, miscellanea 528, plus 67 manuscripten en 10 pakketten. KB 72 C 32 bevat een lijst met kopers. Cuper liet zich bovendien nog alle tijdschriften en kranten die verkrijgbaar waren toesturen en verzamelde inventarislijsten en veilingcatalogi van boeken. Zie voort Bedeaux.

6 – In 1710 schreef hij bijvoorbeeld aan graaf Flodroff: 'J'ay fini à cette heure un travail pénible, j'avois la coutume de mettre mes réponses aux savans dans des livres in folio, toutes de suite, ce que j'ay continué à mon grand regret jusqu'à l'an 1703. Alors je commençois de mettre mes réponses auprès de chaque lettre, qui me venoit; et j'ay trouvé cela si commode, que la fantasie me prit il y a deux ans d'anatomiser

tous ces livres in folio et d'en prendre chaque lettre à part, les désunir et les joindre aux autres de mes savans amis, chacune à chacune. J'ay esté obligé de copier les unes à moitié, les autres à un quart, les autres entières, et votre Exc. en peut juger que cela m'a couté beaucoup de peine. Mais labor improbus omnia vincit, et l'affaire est achevée. Je m'en vais à cette heure à en faire des volumes et les faire relier, je crois que j'en auray au moins une centaine, gros et petits, et je le considère comme un petit trésor de papier et de littérature' (Fruin 1926, 34-36).

7 – Het aan Jan de Baen toegeschreven portret is in particulier bezit. Dat van Terborch bevindt zich in het Deventer Museum, inv.nr. 3597, en het schilderij van Netscher in het Stedelijk Museum Zwolle.

8 – Justinus de Beyer met *Lettres de Critique*. Zie ook Boex.

9 – Roessingh I, 243-244. Veenendaal (1950) xviii-xxiv heeft het nog over 140 delen in 'Lotgevallen van Cupers archief'. 'Wat het Rijk in 1854 aankocht, was, zoals uit de genoemde getallen blijkt, niet de gehele nalatenschap van Cuper. De familie van Munster Jordens en Bosscha moeten er tevoren 44 delen uitgelicht hebben. Droppelsgewijs is daarvan zowel op de Koninklijke Bibliotheek als op het Rijksarchief nog het een en ander terechtgekomen. [...] Verspreide Cuperiana bevinden zich voorts in verschillende Europese bibliotheken en archieven.'

10 – In de UBA is de signatuur van de brieven van Cuper aan Witsen: Be (1 t/m 102); van Witsen aan Cuper: Bf (1 t/m 100).

11 – *Lettres de Critique* xiv, 7 september 1709. Zie over Bignon (1662-1743): Michaud II, 302-303.

12 – UBA, Be 90: 16 augustus 1715.

13 – *Journal des Sçavans*, 30 juni 1692; *Mémoires de Trévoux*, mei 1703, 876-887; *Histoire Critique de la République des Lettres*, 1714, 320.

14 – Bosscha xvii-xviii.

15 – Veenendaal (1950) xv-xvi; *Lettres de Critique* 1742, brief xix. Aan Johan van den Bergh, die hem gevraagd had zijn observaties uit te geven, schreef Cuper 13 mei 1708: 'Ick wil geerne bekennen, dat heb eene, twee, drie, jae vier collectiën van schriften en saaken die men bij weynigh menschen sal vinden, ende dat mijnen leghen tijd daertoe gebreyckte. Ick heb ook gheen afkeer om aen de geleerde wereldt te thoonen dat noch levee, maer ick dencke daerbij: sat patriae Priamoque datum [voldoende gegeven aan het vaderland en aan Priamus], en wat ick bijeenvergadere is voor mijn eyghen plaisir. Mihi et Musis cano [Ik zing voor mijzelf en de Muzen], en daerom ben soo ijverigh niet om ietwes uyt te geeven. Dàn ben ick het geresolveert om te doen, dån koomen mij andere

gedaghten in de glandula pinealis [pijnappelklier]; ende naedat alles wel heb overwoghen, soo ben multo incertior quam ante [veel onzekerder dan tevoren]. Ende sic transit gloria mundi [zo vergaat de heerlijkheid van de wereld], ende komt daer dan bij het eene belet nae het ander.' (NAH 1860, BIV, 6)

16 – De brieven 14 en 75 zijn niet meer in UBA aanwezig. Weggelaten heeft Gebhard vooral de brieven in het Latijn: Bf 1 t/m 9, 15, 23, 30, 39, 41, 59, alsmede Bf 40, 44 en 56 in het Nederlands. Bf 87 is geschreven in naam van Witsen door zijn neef Jonas, Bf 14 is een afschrift van een brief uit Curaçao aan Witsen. Sommige jaartallen zijn door Gebhard verkeerd geïnterpreteerd. KB 72 C 23 bevat nog een brief in het Latijn van Witsen uit 1698, en KB 72 C 32 bevat nog 19 brieven van Witsen die door Cuper nog eens partieel zijn gekopieerd.

17 – Gebhard II, p. 2, 19, 23, 29 en 44; UBA Be 94. Zie hfst. 10

18 – KB 72 C 31, f. 1-97.

19 – Zie hiervoor Kooymans (1997).

20 – Witsen verwacht hem hier met diens vader (Witsens broer). Zijn neef overleed op negenendertigjarige leeftijd, en diens vader, Jonas I, met 28 jaar.

21 – UBA, Be 51, 16 dec. 1710.

22 – UBA, Be 77.

23 – UBA, Be 78, 30 jan. 1714. Met padden die uit de rug baren wordt de Surinaamse moeraspad *Pipapipa* bedoeld.

24 – UBA, Bf 77, 15 juni 1714; UBA, Bf 79a, 61.

25 – UBA, Be 65.

26 – UBA, Be 36, 3 nov. 1705. Verzekering van roem en dank uit naam van de republiek der letteren was een standaardbelofte onder geleerden om iets van een andere geleerde gedaan te krijgen, vgl. Stegeman (1990) 123.

27 – Cuper (1742) 8 dec. 1710. Dezelfde attitude had Almeloveen (Stegeman 1996).

28 – UBA, Be 46: 6 sept. 1709.

29 – Cuper (1742) 6 december 1710.

30 – UBA, Be 61, 19 augustus 1712. Zie hierover ook Berkvens-Stevelinck.

31 – Jöcher I, 2118-2119: 'Er wandte alle Zeit auf das Studiren und Unterrichten, hatte ein vortreffliches Gedächtniss, und war fast aller lebenden Sprachen mächtig, ausgenommen die sinische, die er nicht nach Wunsch in seine Gewalt bringen konnte.'

32 – Kraft (1976).

33 – Kraft (1973).

34 – UBA, Bf 36, november 1707.

35 – UBA, Be 61, 19 aug. 1712; *De Scythis*, Be 66a, b; Be 67a; Bf 67.

36 – UBA, Bf 16. De bijlage bevindt zich alleen in het exemplaar uit 1692 in het NSA.

- 37 – KB, 72 C 31.
- 38 – UBA, Bf 13, z.d. met betrekking tot *Architectura Navalis*: 'so Uwe Edele onderentusschen het werk belieft te lesen en mij misgrepen, aenstotelijkheden of iets anders dat beter daer niet in was, belieft aen te wijsen, mij sal groot pleysier geschieden'; over *Noord en Oost Tartarije*: 'Ik verwagte onderen tusschen van U WelEd: de lecture en correctie. De overige bladen sal ik hierna UwelEdelheyt toesenden.'
- 39 – *Histoire des Ouvrages des Scavans* (1690).
40 – Vert. -Licht aansteken aan jouw licht; UBA, Be 97, 24 mei 1716.
- 41 – In 1657 bracht Joannes Serwouters het toneelstuk *De grooten Tamerlan, met de doodt van Bayazet de I, Turks keizer*, dat ging over de door Timoer Lenk toegebrachte nederlaag aan de Turkse sultan Bajezid I in 1402.
- 42 – Be 29: 1 jan. 1701.
- 43 – UBA, Bf 60.
- 44 – UBA, Be 61: 19 augustus 1712.
- 45 – UBA, Be 74: 14 augustus 1713.
- 46 – Witsen 12 juni 1711: 'De koningen aen de zeekusten van Madagascar sijn seer brutael. Sij sijn swart, dog witte mensen of mulaeten sijn bij haer seer geacht. Twee jonge mannen, waer van ik den een [Jan de Wit] heb gevordert, hebben mij verhaelt, en het staet ook in het dagregister door haer aen mij overgegeven, dat de koning beval aen tien of twalef van ons volk die aen lant waeren gekomen om ruylinge [ruilhandel] te doen, dat sij moesten elk tot signemen een swarte dogter van sijn hof ter bijslaep. Sij weygerden dit, dog hij quam met sijn krijgsluyden, omcingelde de losie [het logement] en dwong haer tot die daet, op straffe van de doot, en dit op hoop van half slag kinderen te krijgen.' Op 17 september 1713 kreeg Witsen van De Wit een ontkennd antwoord op de vraag of er joden waren in Madagaskar.
- 47 – UBA, Bf 62b.
- 48 – Cuper (1742) 298.
- 49 – Volgens Goldgar 7, was de geleerden-gemeenschap in eerste instantie dan ook meer bezig met de vorm dan met de inhoud, meer met het uitwisselen dan met het uitgewisselde, en meer met matiging dan met elkaar te beschimpen.
- 50 – Zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van de man die te voet uit Gamron was aangekomen en in staat was Witsen in te lichten over het 'Persiaens Porcelyn': 'U WelEd. versoekt my om aen deselve te willen oversenden eenighe vraag-articulen, waer op dien man, nu wederom nae Oost indien gaende, sigh soude kunnen informeren; wij hebben over verscheyde saaken, die gemelte Landen zyn raekende, malkanderen geschreven, en sullen daer onder wel eenighe wesen, die naerder ondersoek verdienen, maer de tydt laet my niet toe, om die nae te leesen, ende dunkt my dat dien Reiziger sigh soude kunnen informeren op die letteren, en nogh op andere, waervan den Heer [Adriaan] Reland aen U. WelEd. is schryvende.'
- 51 – UBA, Bf 74, 8 feb. 1714.
- 52 – UBA, Bf 57, 12 juni 1711; Bf 82a, 4 dec. 1714. Dit verhaal ook in *NOT* (1705) 163.
- 53 – UBA, Bf 71 a t/m e, 17 september 1713, 5 krijttekeningen in rood. Afm. Adam: 42 x 53,7 cm; Eva: 42 x 53,5 cm; Joost van Billogam: 54 x 42 cm; kinderen van Eva: 42 x 53 cm; Adams kinderen: 42 x 54 cm. Bf 98b, 10 september 1716, 12 in grijs gepenseelde afbeeldingen van Indiase beelden. Afm. ca. 31,5 x 21 cm. Zie over de laatste Lunsingh Scheurleer (1992) nr. 422.
- 54 – UBA, Bf 52c, 5 dec. 1710, Be 51a, 16 december 1710. Vier afbeeldingen in grijs penseel van marmeren reliëfstukken: 1, 2, 3; ca. 33,2 x 20 cm, 4: 21,2 x 16,5 cm; kop: resp. 20,7 x 16,7/15 cm, 7 x 19,8 cm en 16,6 x 21 cm; Bf 63b, 12 oktober 1712. Afbeelding in zwart en bruin penseel van een albasten reliëf uit Italië, 13 x 17,7 cm; Bf 82e, afbeelding van een Griekse dierenriem, 54 x 42,3 cm.
- 55 – UBA, Bf 58b, c, 1 juni 1714. Verschillende kleuren waterverf van: een kaffer, een Malabaarse pelgrim en een papoea met een staartje. Afmeting 23,6 x 18,7 cm / 23,6 x 18,5 cm. Een soortgelijke afbeelding in KB 72 C 32. Bf 74b, 8 feb. 1714: een Hottentotvrouw, 41,7 x 27 cm. Bf 76c, 1 juni 1714: twee afb. van Alfoeren op Ceram, 27 x 42 cm en 41,5 x 54 cm.
- 56 – UBA, Bf 74b, 8 februari 1714: een pad in groene waterverf, afm. 27 x 42,2 cm. Bf 74b, een vogel in zwart en bruin penseel, 27 x 41,8 cm. Bf 74b, een rund in grijs penseel, 26,8 x 41,8 cm. Bf 74b, een afbeelding van een afgehakt hoofd van een nijlpaard van voor en van opzij als mede een afbeelding van nijlpaarden in verschillende situaties in gekleurde waterverf, 26,7 x 41,8 en 27,2 x 42,3 cm. Twee afbeeldingen van fabeldieren: Bf 52, 5 december 1710, een eenhoorn in grijs penseel, 9,8 x 15,3 cm. Bf 30, 16 januari 1704, 2 griffioenen in inkt: geplakt onder aan de brief.
- 57 – UBA, Bf 71f, g, 17 september 1713: 2 afb. van beelden op de Adams Piek in Ceylon, afmeting resp. 54 x 74,5 en 53,5 x 107 cm. Bf 76b, 1 juni 1714: 'De negory Saway, gelegen aen de noort kant van 't Eylant Ceram', 41,4 x 106 cm, alle in gekleurde waterverf.
- 58 – UBA, Bf 85, 26 februari 1715, afmeting 38,5 x 54 cm.
- 59 – UBA, Bf 85, 26 feb. 1715, afmeting 16 x 20 cm.
- 60 – Dit zijn de 4 marmeren reliëfs uit Smyrna:

illustratie G, 472; drie afgodsbeeldjes: ill. A, 35; de afbeelding van de olifant 'Quenevady' (Ganesha), ill. H, 472 en de shabti uit Egypte, ill. B, 35.

61 – UBA, Be 102, 22 oktober 1716.

62 – UBA, Bf 71 a t/m g; Be 75; Be 76.

8

1 – Zie over contracten van correspondentie, toerbeurten, etc. Roorda 52-58, Bussemaker 474-518, Porta 35-36. Zie ook Kernkamp 133, noot 3: 'Yder Burgemeester begeeft in zijn ¼ jaers alle de officien van cleiner gewichte, als: bierdragers, bodeampt, clercken ende suppoosten of dienaars van collegien, stadscantoren ende commissarisschappen ende diergelijcke, die der ontallijc vele zijn, maer ampten van beter aensien als: pensionaris- ende secretaris-schappen, bewinthebbers van de Oost- en West-Indische Compagnie, 't majoorship, capiteinschappen ende meer ander, van gewicht sijnde, begeben zij samentlijck.'

2 – Witsen was tijdens zijn respectieve burgemeesterschappen (in 1682, 1685, 1688, 1690, 1693, 1695, 1696, 1698, 1699, 1701, 1702, 1704 en 1705) van 1673 tot 1701 commissaris van de monstering; in 1681 werd hij benoemd tot commissaris tot het opzicht over het maken van de nieuwe waterkering aan de IJkant; in 1682 tot commissaris over de buitenwateren en het uitdiepen van de walen, mitsgaders de verdere modder- en graafwerken, zowel als over de schuitemakerij; in 1690 werd hij commissaris van het Haarlemmer Zandpad en commissaris van de artillerie en fortificatie; vanaf 1693 was hij bewindhebber van de VOC en vanaf 1696 commissaris van de pilotage en ontvanger-generaal der vuur- en bakengelden benoorden de Maze (Elias I, 544-545).

3 – Hazewinkel 119-128.

4 – GAA, 5059-180 f. 135.

5 – Idem, f. 244.

6 – De brieven in UBA, Gm 9: 8 mei 1688. Zie over De Bray: Thieme en Becker IV, 555. Dat Jan de Bray in Amsterdam heeft gewoond en zich ook architect noemde, bleef onvermeld. Zijn vader Simon was overigens eerder architect dan schilder.

7 – Voorts zijn opdrachten gevonden in Bodel Nijenhuis, Van Eeghen (1961-1978), en Klaversma en Hannema. In de UBL en de UBU konden alle aanwezige dissertaties uit de jaren 1682-1716 worden onderzocht doordat zij op jaar verzameld zijn. Voor de opdrachten op kaarten is behalve Koeman (1967-1985) tevens het in de UBA aanwezige kaartenbestand doorgenomen. Aan Jan van der Waals dank ik de verschillende dedicaties op prenten. Kleine geschriften als

pamfletten en dissertaties kunnen aan de aandacht zijn ontsnapt.

8 – In Witsens boekveilingcatalogus (1747) bevinden zich op een totaal van 2031 lotnummers 147 doubletten, die 276 boeken betreffen. Van de luxeboeken treft men tot 1717 (Witsens sterfdatum) 87 items in de catalogus aan. Van de 41 boeken (geen dissertaties) die aan Witsen persoonlijk zijn opgedragen, worden 29 in de veilingcatalogus genoemd, waarvan 12 boeken in luxeband en 5 boeken met doubletten.

9 – Het schenken van meerdere exemplaren lijkt vooral gebruikelijk bij gearriveerde geletterden: vgl. Hendrik Nieuhof (1682) 'bis', waarvan de editie van 1681 in groot papier en marokijnen band, Jean Lagrue (1694) 'bis', Ant. Matthaëus (1695 en 1704) 'bis', Gerard Noodt (1698) driemaal, waaronder een boek in groot papier en gebonden in Franse band, en Joh. van Meel (1701) 'bis'.

10 – UBU, Hs VI, K1, 2. In dezelfde collectie zitten ook brieven aan de gebroeders Jacob, Pieter en Willem van Dam. Met Matthaëus onderhielden zij een soortgelijke relatie als Witsen door hem van boeken en informatie te voorzien. Ook zij werden met een dedicatie bedankt. De Van Dams retourneerden dit weer in de vorm van 'presenten' (Utrecht 9/19 juni 1690). In 1701 sprak Pieter van Dam (1621-1706), advocaat van de VOC, met Witsen over promotie en 'een verbetering van tractement' van een neef van Matthaëus in compagniesdienst, een voorstel dat uiteraard werd aangenomen.

11 – Zie over het schenken van boeken Stegeman (1996).

12 – Buitenlandse vorsten waren voor Nederlanders erg gewild om hun koninklijke beloningen. Over handel in dedicaties bij vorsten Van Eeghen III (1978) 158. De keurvorst van Kleef, 'Maurits de Braziliaan', zou voor de dedicatie in *Opera Calvini* 3000 rijksdaalders over hebben gehad.

13 – Aldus de opdracht kwam de vorst hem ook thuis opzoeken om zijn tekeningen en en curiosa te bezichtigen en te kopen. Zie over De Bruyns winkel Von Uffenbach III, 674-677. De Bruyn droeg *Reizen door Klein Asia* (1688) aan koningstadhouder Willem III op.

14 – Stegeman (1996) 219-222; Van Eeghen (1978) II, 191 en III, 66. Cornelis van Beughem, die een boek aan Witsen opdroeg, moest bijvoorbeeld 'regelmatig van deur tot deur gaan om een vrijgevig patroon te vinden'.

15 – Van Schuilenburg (1675-1735) was weduwnaar van Elisabeth Hochepped (1678-1708), een nicht van Witsens echtgenote, en een gereputeerd kunstverzamelaar aldus Van Gool II, 106-107 en 388.

16 – De la Courts eerste echtgenote Sara Maria Lestevenon (1706-1736) was een dochter van Maria Witsen en Jacob Backer Lestevenon.

17 – Ueding II, 452-457. De tekst van een dedicatiebrief kan zowel een uitdrukking zijn van dank als een verzoek inhouden, en is meestal als lofrede op de ontvanger geconcipieerd. Ook de stijl was aan retorische regels (topoi) onderworpen, als captatio benevolentiae, bescheidenheidsverzekering, de uitdrukking van lof op de persoon, enzovoorts.

18 – Zo schrijft Witsen aan Antonius Matthaeus: 'Ik sende de opdracht terug, hebbe enkelijk het woort quintum in Decimum verandert voorraen, en de woorden doctissimos etiam supers onderlijnt opdat iets anders in de plaets werde gestelt, want mij dunke die niet voegen' (17 augustus [1705] f. 130). Eerder, op 7 april 1704, schreef Witsen bij het terugzenden van de opdracht dat hij zeer tevreden was met 'de aanspraak of dedicatie'. Zie ook Van Eeghen I (1978) 151.

19 – Oudaan, *Poezy* III, 56-57.

20 – Stegeman (1996) 243, 345, en Peters en André de la Porte (2002), hfst. 4.

21 – Robertus Keuchenius (1636-1673), lofdichtschrijver en netwerker, was net benoemd tot extraordinaris professor geschiedenis aan het Athenaeum Illustre. Sibertus Coeman verdedigde in 1658 eveneens voor De Bie zijn stellingen aan het Athenaeum Illustre. In 1679 werd hij hier aangesteld als hoogleraar in de rechten (Van Miert 69, 62).

22 – Elias II 572. Hij trouwde in 1630 Maria van Rijn, zuster van zijn medefirmant Pieter van Rijn. Hun grootvader Jacob was getrouwd met Maria Claesdr. Gaeff, de zuster van Trijn Gaeff. Trijns eerste huwelijk was met Lambert Opsy: de overgrootvader van Nicolaes.

23 – Zo besluit Witsen een brief aan Valckenier met: 'Ik soude my gelukkig aghten Wel Edele Heer soo ik Uw edelheit dienst kost doen om eenmaal te mogen betuygen mijne schuldige dankbaerheit aen Ued. Gestrenge van wien soveel weldaden heb genoten' (Lokeren, 19 juni z.j.; GAA 5059-180).

24 – *Bibliographia mathematica* (Amsterdam 1688). Op pag. 458 wordt ook Witsens *Scheepsbouw* genoemd. Aanvankelijk had van Beughem als beschermheer de keurvorst van Brandenburg op het oog, maar de traag verloopende werkzaamheden aan dit werk hadden de vorst zijn geduld doen verliezen. Zie Stegeman (1996) 221 en 213/4 over Van Beughems strategie om aan de juiste patronen te komen. Van Beughem werkte in de jaren tachtig bij de uitgeverij Blaeu in Amsterdam. Hij bezat volgens Von Uffenbach II, 301, een buitengewone verzameling boeken.

Zijn bijdrage over de richting van de kompasnaald in AN 486.

25 – In 1705 werd het (hier door mij) gecursiveerde deel op de etsplaat veranderd in: 'Heer Zaar en Groot Vorst Peter Alexewitz'.

26 – Witsen laste daarnaast nog enkele vleiende passages in de tekst van *NOT* die inhoudelijk losstaan van de overige tekst. Opmerkelijk is Witsens vergelijking van de kolonisatie van Siberië met die van de Aziatische gebieden door de VOC. Zo werd Siberië door de tsaren geregeerd 'gelijk de Nederlanders in Indien hunne bezittingen houden, te weten met weldaden, en vrees voor zware straf als zy misdoen' (*NOT* (1705) pp. 66, 245, 778, 802).

27 – Over Halma en Witsens bemoeienissen, zie Van Eeghen III (1978) 148-153. Halma was van 1699 tot 1711 in Amsterdam gevestigd als drukker, uitgever en boekverkoper.

28 – Zie bijlage III voor een ALFABETISCH OVERZICHT.

29 – De kaarten en prenten zijn ongedateerd.

30 – Witsen schrijft bijvoorbeeld op 28 november 1695 naar Ant. Matthaeus over zijn *Manuductio ad jus canonicum* (Leiden 1696): 'Ik bedanke U Hooggeleerde voor de eer van de dedicatie, wij zijn vast besig met de lecture van U loflijk werk. De kamer van Burgemeesteren sal niet naelaeten selve aen U Edele te schrijven, en haere genegentheit betuygen. Het Ratronarium van Hertog Karel sal een waerdig werk sijn dat het den dag siet.' (UBU Hs K1+2) De andere burgemeesters waren Corver, Boreel en De Haze.

31 – Witsens veilingcatalogus (1747) noemt 18 titels van deze productieve schrijver. Alleen *Vita di Elisabetta* (Amsterdam 1693) is dubbel.

32 – Evenhuis II, 21 en 35. Ghijsen (gest. 1693) was daarnaast koopman en bakker.

33 – *NNBW* VIII, 828. Witsen bezat ook zijn boek *Janua Linguae Sanctae* (1686).

34 – Glasius I. Croese, die even oud als Nicolaes Witsen was, stamde van welgestelde ouders, ging naar het Amsterdamse Athenaeum Illustre en studeerde daarna in Leiden.

35 – *Cort onderwys van de Vyf Colommen door Vincent Scamozzi* (Amsterdam 1657). Bosboom droeg dit boek aan zijn leerlingen op.

36 – Volgens Waller 40, was hij in 1682 benoemd tot 'Commissaris van de Veren tussen Dam en Papenbrug'.

37 – J. Swammerdam, *Miraculum Naturae sive Uteri Muliebris fabrica* (Leiden 1672), tab. II; F. Jz. v.d. Heiden, *Vervareljke Schip-breuk van 't Oost-Indisch Jacht Ter Schelling onder het landt van Bengale* (Amsterdam 1675).

38 – Over dit gezantschap verscheen *Historisch verhael [...] gedaen onder de suite van den Heere Koenraad van Klenck [...]. Beschreven door*

een van *sijn Excell. Suite* (Amsterdam 1677). Zie voor Van Klenck: Elias nr. 210, en Rapschinsky (1939) 158. In dit gezelschap bevond zich ook Johan Wilhelm van Keller, die in Moskou als resident achterbleef; Over Struys zie Witsen aan Dirck Rembrantszoon van Nierop in *MML* 7 (1759) 325.

39 – Boterbloem, 14. Dapper zou na de dood van Jan en Cornelis de Witt in 1672 jarenlang in een politiek ‘limbo’ hebben verkeerd, omdat hij aan hen twee boeken had opgedragen. Een ander argument voor hem als ghostwriter is dat zowel in Dappers eigen boeken als in *Drie[...] rampspoedige Reysen* de geografische uitwijdingen het klassieke model van Herodotus volgen. In het deel over Rusland is veel ontleend uit het enorm populaire boek van Adam Olearius’ Moskische en Perzische reis (1647).

40 – *NOT* 1705, 693. Het bericht uit 1686 was geschreven door een lid van de Poolse ambassade onder leiding van Constantinus Gurski.

41 – *Zee Kaert Verthonnende de Caspische Zee ende inleggende Eylanden, drooghte ende Steden daer aen geleghen, getekent door Jan Jansen Struys int Jaer 1668* (met daarop ‘Mount Ararat’ en de ark van Noach), 236. De vroege datum van de kaart roept vraagtekens op. Witsen schrijft hierover aan Van Nierop op 1 augustus 1681 (*MML* 7, 1759, 414): ‘Wat de kaart van Struys belangt die is tamelyk wel, maar gelyk hy in ’t vertellen van zyne voyagie veel onwaarheden vermengt, zoo is die kaart in allen deelen me[de] niet te gelooven.’

42 – Kooijmans (2004) 192-193; Een studiegenoot van Witsen was Henricus Verduin, die een maand voor Witsen in Leiden in de rechten promoveerde.

43 – Stegeman (1996) 220.

44 – Van Eeghen (1972) 250-251.

45 – Blussé en Falkenburg n. 16. Dit verscheen bij Jacob van Meurs als *Het Gezantschap[...]aan den Grooten Tartarischen Cham*.

46 – Verscheidene van Nieuhofs tekeningen van Chinese schepjes zijn gekopieerd voor *SB* (1671).

47 – Zie over Thomas Lagrue en de problemen rond dit en een ander woordenboek Kleerkooper en Van Stockum II, 1528. Thomas Lagrue was vermoedelijk een gevluchte hugenoot, die zich in Nederland met vertaalwerk in zijn onderhoud voorzag. Over Philippe Lagrue: Van Eeghen III (1978) 105 e.v.

48 – Von Uffenbach III, 272, schrijft in 1711 dat hem werd verteld dat Matthaeus, die net was gestorven, smerig gekleed en hebzuchtig was. Uit pure ‘Geitz’ had hij zijn zes laatste delen van de (10) *Analectis* zelf uitgegeven, omdat de uitgevers hem niet genoeg voor zijn werk wilden betalen. ‘Weil sie ihm nun die letzten Tomos

nicht vor baar Geld abgenommen, so könnte man wenig Complete Exemplar finden, sie müsste dann in Auctionen vorkommen, da sie aber ensezlich theurweggingen.’ Hiervan had Matthaeus deel v (1704) aan Witsen opgedragen.

49 – De Amsterdammer Joh. Wilh. van Meel studeerde 31 juli 1694 in Leiden af met het proefschrift *De senatus consulto Macedonio* – dezelfde titel als van Witsen 30 jaar terug. Hij had het opgedragen aan Steph. Pelgrom, directeur van de Sociëteit van Suriname in Europa.

50 – Tollius was de zoon van een burgemeester van Rhenen. Hij promoveerde in 1654 te Harderwijk op letteren en medicijnen. Na een loopbaan met uiteenlopende professies raakte hij in een religieuze crisis, die net als bij zijn vriend Nicolaus Steno eindigde in bekering tot het katholicisme. Tollius was onder meer werkzaam bij de uitgeverij van Willem Blaeu en als secretaris van Nicolaes Heinsius. Verder was hij rector van de Latijnse school te Gouda (in welke hoedanigheid hij werd afgezet wegens te vrije opvattingen); geneesheer te Noordwijk; lector te Leiden; consul-generaal in Algiers en hoogleraar te Duisburg. Na zijn bekering begaf hij zich naar Italië. In Florence werd hij in de hertogelijke bibliotheek door de bibliothecaris Antonio Magliabechi betrappt op diefstal van een manuscript. In 1694 keerde hij berooid en ziek terug naar de Republiek, waar zijn familie zijn boekencollectie voor een groot deel bleek te hebben verkocht. (*NBNW* v, 951; Scherz; Gebhard I, 170).

51 – Zie *Journal des Scavans* xx en xxi (mei 1700). Tollius droeg in 1687 een in het Grieks geschreven boek aan Gijsbert Cuper op.

52 – Jöcher II, 1495/6, Stegeman (1996) 53-54. In Siberië, in de Oeral, was door bemiddeling van Witsen een Jacob Hennin als ingenieur in de mijnbouw werkzaam.

53 – UBA, En 110. Zie ook Hulshoff Poll 84-99.

54 – Dozy. Voor een stand van zaken rond de studie naar Dappers land- en volkenkundige werk zie Wills.

55 – De Witsens waren net naar Keizersgracht 327 verhuisd. Omdat Cornelis toen zitting in de Staten-Generaal te Den Haag had werd dit pand de drie volgende jaren hoofdzakelijk door de zonen bewoond.

56 – Schefferus beklagde zich hierover in een brief aan Morhof in 1672 (Wrangel 335).

57 – *Discorso della nautica degli Antichi*, *SB* (1671) appendix p. 9.

58 – Thieme/Becker xxx, 29-30; Von Würzbach II, 574; Van Eeghen (1974) 117-137.

59 – Vgl. Hollstein xxv.

60 – UBA, Ar 12c, p.80: ‘Dii omnia vendunt laboribus. Haec paricula in Amicitiae tesseram Domino Schenkio sculptori incomparabili

lelinquere volui. Amst. 1702 N Witsen.' Zie ook Moes.

61 – Koeman, *Atlantes Neerlandici* III, 119, nr. 15. Overigens werd Schenck verschillende malen door de schout op het matje geroepen voor het nadrukken van kaarten (Van Eeghen v 1978, 231).

62 – Hollstein xxv, nr. 973, 974 en 975; idem, nr. 54 en 45.

63 – 'Ter Bruilofte van den Heere Hermanus Angelkot en Jonkvrouwe Katharina te Naarde', z.pl., z.j. (UBA, 438 B 31). In 1720 huwde een zus-ter van Huydecooper (1695-1778), Johanna Eliana, met Nicolaas II.

64 – De onderzochte werken betreffen de boeken van Sweerts in de UBA. Zie over hem *NWBWX*, 1003, en Van Eeghen IV (1978) 139-140. Van zijn vader gaf hij in 1697 diens verzamelde gedichten uit, met voorin alleen lofdichten (van Kataryna Lescailje, Lamb. Bidloo, Lud. Smids (2x), P. Rabus, A. Jansen (de vader van Joannes Antonides van der Goes), J.D.C., H. vander Mark en zoon Kornelis zelf). Aan Joan Hees (1670-1714) droeg hij op: *Mengelzangen en zinnebeelden* (1697), uitgegeven in eigen beheer. Aan Jonas Witsen (1676-1715) droeg Sweerts op: *Leerzame fabelen* (1704). Aan Cornelis Kalkoen (1639-1710), onder meer directeur van de Sociëteit van Suriname, *Koning Davids Harpgezangen* (z.j.) en aan Ludolf Smids *Zinrijke Dichtkunst* (1712). Niet al Sweerts werken zijn voorzien van een dedicatie. UBU, MS VI K 2, f. 115 (19 april 1702).

65 – Het briefje aan Mattheus luidt: 'Nicolaes Witsen, myn broeders soon, sende ik naer Leyden om syn promotie in regten te haelen. Versoeke dat hem daer de hant toe mag geboden werden. Hy is reets hier in employ en eyst de titel alleen ter eere. Ik hoope dat hy bequaem sal syn'. Zie ook Molhuysen IV, 233.

66 – De Haan (1903) 439, n. 1.

9

1 – UBL, Pap. 2 (Den Haag 19 april 1701). Aan 'Mijn Heer Nicolaes Witsen Postmeester op de oudesijts Agter Burgwal bij het Heeren Logement tot Amsterdam.' Het briefje luidt: 'Neef Nicolaes, Ued. Latijnse brief is mij seer aengenaem geweest. Ik verheug my over den goeden toestand van de familie. Groet mama UE broeder en suster. Ik verhope met het uitgaen van dese maent over te komen om mijn presidie waer te nemen. De goede saeken die UE mij doet, daer voor bedancke ik UE. Mijn gesag, geluk en leven sal sijn tot dienst van UE en de familie van U vader saliger. Neef Jonas komt morgen te huys, ik lagge om dat versogte Huwlijk [van Jonas met

Elisabeth Basseliers]. Waer mede verblyve UED gants genegene oom N: Witsen.'

2 – In 1733 had Pierre Bernard Teixier bij de schepenen een verzoek ingediend om 'een zee-kere besloten kist waarin gezegt worden te zijn eenige Manuscripten en Caarten' van wijlen de burgemeester Nicolaes Witsen naar zijn nieuwe adres in de Warmoesstraat te mogen verhuizen. De kist stond daar al vanaf het moment dat hij voor de veiling op 8 maart 1728 was ingebracht, maar was aangehouden en daar sindsdien blijven staan. Teixier ontving daarvoor van Nicolaas Lambertsz. 24 gulden huur per jaar, maar het was hem 'verbooden omme dezelve kist te vervoeren'. Teixier krijgt op 12 mei toestemming om de kist mee te verhuizen. Na zijn dood in 1748 krijgt zijn zoon Pieter hem in bewaring die in 1756 van deze last ontslagen wordt. In 1728 was de betreffende 'Verzameling van Oude en zeer Seldsame Manuscripten en Kaarten' op het laatste moment 'om redenen' teruggetrokken. Uiteindelijk werd 1 september 1761 de inhoud ervan met nog andere spullen uit Witsens nalatenschap ter veiling gebracht. Met aftrek van onkosten bracht het 594 gulden op, niet eens voldoende om de huur van al die jaren te dekken (SAA, F).

3 – SAA, NA 7378, 9 september 1724; 7371, 8 oktober 1727.

4 – Bij 147 boeken treft men één of meer doubletten aan, die nog eens 165 extra boeken bevatten. Vaak ziet men op één lotnummer ook verschillende edities van eenzelfde boek of boeken van overeenkomstige strekking.

5 – Vgl. Brouwer; Darnton hfst. VI.

6 – In de telling vielen 216 boeken uit, omdat daarvan geen datum bij gegeven staat.

7 – Grafieken in Peters (1994) 14-15; Van Eeghen v-1 (1978) 83, spreekt van een 'uitzonderlijk ongunstige tijd'.

8 – In de testamenten van Lambert, zijn vrouw Sara Nuyts en hun zoon Lammert wordt niet van boeken gerept. Pendantschilderijen van Lambert en Sara Nuyts, geschilderd door Caspar Netscher in 1679 (48,5 x 40 cm.), werden in september 1983 bij Christies geveild (lot 350, kleurenplaat 8). Lambert Witsen staat in wapenrusting op driekwartlengte (met dank aan Roelof van Gelder). Zijn zoon Lammert bezat wel een collectie schilderijen, zie Lugt (1938) nr. 638.

9 – In tegenstelling tot de dubbel (twee of meer exemplaren van één editie) zijn de boeken die in verschillende edities voorkomen wel in de tellingen opgenomen.

10 – Roche hfst. 2.

11 – Voor een samenvatting zie *Journal des Sçavans* (1691) 671-681 e.v.

12 – Onder de theologische werken vindt men

veel gereformeerden, maar ook remonstranten, socinianen, chiliasten, mystici, katholieken, kerkvaders, rechtzinnigen, liberalen etc. Meest voorkomende auteurs zijn: B. Bekker (6, +1 bis), H. Bullinger (4, +1 bis), J. Calvijn (7, +3 verschillende edities van *Institutio Religionis Christianae* in het Latijn en 1 in het Nederlands), J. Coccejus (4, +1 van zijn zoon), T. H. van den Honert (6, +2 bis), C. a Lapide (6), M. Luther (3), J. Mauritius (5), J. d'Outrein (13), Saurin (4), J. Trigland (4, +1 bis), G. Udemans (3), G. Voetius (7) en bovendien vier edities van de bijbelverklaring van Tremellius en Junius.

13 – Vgl. Witsens brief aan Ant. Matthaeus, 10 januari 1704, waarin hij schrijft zeer verheugd te zijn met diens dedicatie, waarom hij hem met 'enige exemplaren vant Abissins psalmboek' vriendschap wilde bewijzen 'om aen UED vrienden te distribueren. Sy sijn van de autheur mij gesonden.' Vijf exemplaren van dit 'Psalterium Ethiopice & Latine' (Frankfurt 1701, door Job Ludolf) gingen naar Matthaeus, terwijl in de catalogus nog vijf worden vermeld.

14 – J. Tollius' *Fortuita* (1687) en J.J. Scheuchzers *Herbarium Diluvianum* (1709) zijn opgedragen aan Cuper, terwijl in J. d'Outrein, *De Clangore Evangelii* (1714) gewisselde brieven met Cuper staan.

15 – Geschiedenis (25), Kunsten & Wetenschappen (15), Theologie (8), Letteren (5), Rechten (2).

16 – Andere werken van Cats: nog een verzameld werk in 2 dln. in 2° uit 1700 in Franse banden, een 'Selfstrijt' van 1628 in 8°, en tweemaal een 'Huwlijk... sonder Titel', z.j. in 4°.

17 – *Die Ortus Sanitatis* (1517; hiervan ook een editie van 1514 in 2°, niet afgezet); Ortelius' *Tooneel des Aertbodems* (1571); het *Nieuw Pascaartboek*, afgezet door H. Doncker (z.j.); deel 3 en 4 van Blaeu's *Tooneel des Aerdrijks*; een boek met 'afgezette en onafgezette Caerten'. In 1728 was van Witsen reeds een kabinet geveild 'Met een Atlas van Blaeuw, 9 deelen, benevens 2 Steedeboeken, door D.S. van Santen, curieus afgeset'.

18 – Fl. Vegetius', *De Re Militari cum notis Stewechi* (1607) in 4°: 'cum annotat. MSS. P. Scriverii'. (Van ditzelfde boek ook nog de edities van 1553 in 2° en 1592 in 8°.) Maar deze vermelding ontbreekt bij Melis Stokes *Rijm Chronijk* (1620), hoewel Witsen een exemplaar met Scriverius' annotaties bezat, vgl. zijn brief aan Ant. Matthaeus op 'Paesavont 1701': 'Ik sag onlanx mede dat de Rijmchronijk van Melis Stoke vers uytgegeven ist, en oversiende den ouden druck, die beschreven is met de hant van bovengenoemde Hr Schrijver [Scriverius], so dunckt mij niet dat de laetste uytgevers so veel

aenmerkingen daer over hebben als ik hier geschreven vinde, ik bidde dat UED de mijne eens belieft te doorbladen.' In dezelfde brief zegt hij dat hij meer geannoteerde boeken van Scriverius bezat: 'Als ik mijne boekerije oversag voor weynig dagen, toen viel mij in handen dese neven-gevoegde twe oude geschrevene boeken, welke in handen van den Hr Schrijver sijn geweest.'

19 – Van Miert 103, n. 61.

20 – Hiervan staan twee exemplaren in de catalogus. Andere werken van Comenius: *Atrium Rerum* (1655, bis), *Schola Ludus* (1657), *Opera Didactica Omnia* (1657), *De Regula fidei*, *Judicium* (1658) en *De Sociniano Irenico &c.* (z.j.). Daarnaast zijn aan Cornelis boeken opgedragen van Jan Bara, *Godvruchtige verklikker, vertoonende de losse en dwalende wegen der Menschen, met de waare paden, om alle dardelheyd te meyden, met andere Nijp-dichten, Kusjes en Minnevaarzen, &c.* (Amsterdam 1657); Olfert Dapper, *Beschryving van Amsterdam* (Amsterdam 1663), in groot en klein papier 2°; Joan Nieuhoff, *De Beschryving van het Gezandschap [...]* *Jaen den Groot Tartarischen Cham* (Amsterdam 1665, samen met Spiegel); Jan Vos, *Medea* (Amsterdam 1667/1679); Eric Walten, *Onwederleggelijk bewys van het Regt, de Magt en Pligt der Overheden in Kerkelyke Saken* (pamflet). Voorts waren aan Cornelis kaarten opgedragen: van Amerika door N. Visscher, en Ostia door J. Blaeu.

21 – Manuscripten nemen, aldus het *Journal des Sçavans* (1691) 674-675 over Morhofs *Polyhistor*, de eerste plaats onder de boeken in: 'Les plus anciens n'ont point de prix, & on a recours à eux comme à des oracles, pour corriger les fautes des imprimez. L'autorité d'un manuscrit dépend pour l'ordinaire de son antiquité, qui se reconnoit par la forme des caractères, par leur grandeur, par leur transposition, & par les figures abregées qui servent à les exprimer, ce qui est expliqué dans une lettre de Mr. Saumaise à Mr. Sarau Conseiller au Parlement, laquelle Mr. Morhof transcrit en cet endroit.'

22 – 't Hart, 87, en Koeman (1961) 50. Over het niet retourneren van kostbare werken door aanzienlijke heren werd veel geklaagd. Kernkamp I (1897) CVII, trof bij Bontemantel een groot aantal processtukken in zijn collectie aan.

23 – Voor Aristoteles' *Le Livre d'Ethiques* zie: Boeren 93.

24 – Tiele I (1887) nr. 782: Joannes de Beka, *Chronicon de episcopis Ultrajectinis, continuatum ad a. 1393*, waarin Witsens signatuur. Scriverius had meerdere codices van dit werk – er zijn ongeveer 20 handschriften in het Nederlands en in het Latijn van bekend – van annotaties voorzien.

25 – Witsen schreef daarachter in 1683: 'Uit dit bovenstaende schrift, siet men dat desen over-

schonen bijbel, al geschreven is geweest voor so veel eeuwen als constantinopolen den christenen is ontweidigt.' Zie ook Boeren, 111, en Witsens brief aan Cuper 8 februari 1714.

26 – Witsen verhaalt hieruit hoe Radboud, koning der Friezen, reeds met één been in het doopvat staand om gedoopt te worden, vroeg waar zijn voorouders naartoe waren gegaan: naar de hemel of naar de hel. Toen hem verteld werd dat zij als verdoemen in de hel brandden, trad hij terug om bij 'de meeste hoop' te blijven (*NOT* (1705), 804).

27 – Catalogus 1761, verkocht voor 5 gulden. Dit boekje in KBH, 75 H 37. Dat het uit het bezit van Witsen kwam, was onbekend. Voor een beschrijving zie Greshoff en Heeres 15.

28 – *NOT* (1705) VI; *Catalogus* (1728) 3, lade 3. De brief komt vermoedelijk uit de 'grote geldkamer' van de VOC in Batavia, vgl. *Navorscher* XII, 303, waaruit een soortgelijke brief wordt genoemd van 'de keizer van Kandy'.

29 – Catalogus 1728 pp. 11-13, noemt behalve een grote hoeveelheid Chinese tekeningen, prenten en kaarten: 'Een Chinese Almanach', 'Een Chinees gedrukt boekje'; 'Eenige Chinese Penententaren met Couleuren'; 'een gedrukt Chinees Caarteboek'; 'Vier Boeken van Mathematice, Astronomie, Mechanice en andere Instrumenten, Chineseche druk, waar van eenige in 't Latyn zyn vertaalt'. Dit laatste werd geveild in 1761, evenals de Chinese atlas van Kwang-yu-t'u geschonken door de jezuiet Philippe Couplet.

30 – UBA, Bf 79b, Utrecht 16 september 1714. In Batavia hielpen de predikant Petrus van der Vorm en Cornelis de Bruyn Reland (1676-1718) met het verwerven van 'boeken' of geschriften. De VOC had die aangehouden, waarom Reland Witsen verzocht in te grijpen. Van Reland staan geen werken onder Witsens boeken vermeld, hoewel hij als één der meest vooraanstaande oriëntalisten werd beschouwd. Reland droeg met een Latijns gedicht zijn kaart van Perzië aan Witsen op.

31 – 18 november 1714 (UBA, Bf 82b), kopie Cuper. Zie catalogus 1761, lot 13. Het bracht het aanzienlijke bedrag van acht gulden op.

32 – SAA, 5059-174: 'Aenmerkingen op de Beschrijving van Amsterdam door my N: W.' Zie bijvoorbeeld zijn notitie bij Commelin p. 881: 'Als de swaere stormwinden dese kerk [in Emmeloord] hadde doen nederstorten is deselve herbouwt ter tijt als den burgemeester N: Witsen wegens de Staat Amsterdam Ambagtsheer was int jaer 1716.' Vrijwel al deze aenmerkingen zijn opgeschreven door een klerk en gesigneerd door Witsen. In dezelfde map liggen ook uitgewerkte aantekeningen bij het boek van T. Domselaer (1665) over Amsterdam (in Witsens

handschrift), die nog eens letterlijk staan overgenomen in 'Geslagregisters'.

33 – Kernkamp 265-266.

34 – *NNBW* III, 1412-1413; *SB* 1671, Appendix 21; *AN* (1690), 67, naar aanleiding van een brief op perkament van Philips van Bourgondië van ca. 1436, die Witsen in zijn bibliotheek aantrof; *AN* (1690), 568-569, kopie van een brief van Willem van Oranje uit Hoorn, 14 oktober 1573.

35 – UBA, Be 36, 3 november 1705.

36 – De twintig brieven, alle van de hand van Witsen, lopen van ca. 1693 tot ten minste 6 juli 1706 (een aantal is ongedateerd; UBU, Hs VI K 2).

37 – Zie over Bourguet *Histoire Critique de la Republique des Lettres* IV. Jöcher I (1750) 1305-1306, noemt eveneens de vele plannen van Bourguet, waaronder het schrijven van de geschiedenis van China, 'ist aber darüber verstorben.' Zie ook Kleerkooper en Van Stockum 314-315, m.b.t. een brief van 27 augustus 1715 van de firma Janssonius van Waesberge aan Cuper, die bemiddelde in een verzoek van Bourguet om werk.

38 – Gebhard II, 4 september 1715; UBA, Be 97, 24 mei 1716.

39 – *SB* (1671) Appendix 13; *AN* (1690) 47.

40 – Gebhard II, 331, 5 dec. 1710: 'Levinus Warnerus was wel een orateur of resident aen de Porta wegens desen Staet, hij was een seer geleert man, bijzonder in orientaelsche taelen. Stervende tot Constantinopolen maekte hij bij testament sijn boeken aen de Akademie tot Leijden, enige tonnen daer dese boeken ter overvoering in gepakt waren, sijn in zee vergaen of weggeraekt, enige sijn overgekomen, en daer onder sommige met de hant geschreven, een werk is daer onder, int arabies of persies het leven van Cingischan. Ik hebbe voor dertig jaeren veel moeyten gedaen om hetselve te leen te bekomen'; Molhuysen IV, 35. In de inleiding van *NOT* schrijft Witsen dat hij 'eenige ongedrukte geschriften' van Warnerus onder zich had.

41 – Vossius *SB* (1671), 53, afb. 95; *AN* (1690), 94a. De erfgenamen van Vossius' bibliotheek voerden op 29 december 1689 in hun pogingen deze aan de Leidse Universiteit te slijten 'wegens de veelheit ende uytneementheit sijner manuscripten' onder meer Nicolaes Witsen als getuige op (Molhuysen IV, 22). De dankbrief in Peters 1994 en 2008, p. 351.

42 – Koeman (1961) 47, schrijft ook dat Witsen geen bibliofiel was, ook niet ten aanzien van zijn atlascollectie.

43 – Met aftrek van onkosten 594 gulden. De eerste dertien manuscripten waren reeds in 1728 aangeboden, maar op het laatste moment teruggetrokken. De catalogus van 1761 was met nog twintig kavels vermeerderd, plus nog drie andere ongenummerde kavels, waaronder het

wapen van Witsen in marmer, een portret in ivoor en een in was (samen 4 gulden), alsmede een verzameling gedrukte en getekende kaarten (30 gulden).

10

1 – De eerste betekenis van ‘verzamelaar’ is, aldus het *Woordenboek der Nederlandse Taal* xx (Leiden 1988) 2186: ‘Hij die (gedeelten van, ideeën, gegevens uit) teksten (uit versch. bronnen) bijeen brengt in een ander geschrift of een andere bundel’. Als derde betekenis staat er: ‘Hij die uit liefhebberij of voor wetenschappelijke doeleinden bepaalde, veelal waardevolle, zeldzame zaken, zoals schilderijen, boeken, handschriften e.d. bijeenbrengt.’

2 – Voor een inventarisatie zie Peters 2008, bijl. I.

3 – Vgl. 't Hart 74-97.

4 – Gebhard II, 349.

5 – Oudaan, *Požy* II (1712) 313. Cornelis Witsen was dat jaar gestorven en Oudaan zal op voortzetting van de vriendschap hebben gehoopt.

6 – UBL, Dousa Pap 2.

7 – UBA, RKL 163.

8 – *Catalogus lapidum pretiosorum* (Amsterdam 1688). Een notariële akte vermeldt dat Cornelis' weduwe, Catharina Opsy, 'een cabinet bestaende uyt verscheide medalien en andere rariteyten mitsgaders een groote quantiteit gesneden agaten' begin februari 1678 voor 25.000 gulden aan baron 'Edelstain' had geleverd. De verkoop veroorzaakte evenwel een hoop strubbelingen, waardoor dezelfde collectie in 1688 in zijn geheel opnieuw ter veiling is gebracht (SAA, NA 2686: 1803-1804, 20 januari 1679; Van der Veen 1992, 66). De catalogus uit 1677 bevindt zich in BLL. De advocaat was Dirk Hillensberg – een vriend van Nicolaes.

9 – Valentijn IV-1, 311. Cornelis Speelman was gouverneur-generaal te Batavia tussen 1681 en 1684. Joan Speelman had voorts op 28 mei 1685 van Nicolaes Witsen 30.000 gulden geleend, die op 15 november 1686 werd voldaan. Dit betreft dus een andere schuld dan de 30.000 gulden die Speelman bij Witsens moeder had. Zie ook Van der Veen, *ibidem*, n. 63.

10 – Gebhard II, pp. 450, 384, 391, 383; Witsen belooft Cuper een mooie kopiëminiatuur van Alexander de Grote toe te sturen: 'Het is met coleuren gemaekt, en daerom en kan so haest niet werden nagemaekt, dit is een curieus stuk, en UwelEd: wert gebeden dat van mij te behouden'.

11 – Patin 162.

12 – Voordat Jan Witsen op 19 september 1676 als veertigjarige ongehuwde jurist overleed, was hij secretaris der stad (sinds 1656) en majoor van de schutterij (sinds 1673). Zie voor beschrijving

van (munten) door zijn broer Nicolaes SB (1671) 344 en AN (1690) 410-420. Jan Vos maakte een punt dicht op een schilderij van Jan: *De Faam door een vrouw uitgebeeld*.

13 – Brieven aan Cuper 1 juni 1714 en 18 september 1714. Witsen noemt de broer niet bij naam, maar indien hier sprake was van een kabinet van zijn oudste broer Jan, zou niet Nicolaes maar Lambert als één na oudste voor de executie van diens boedel zijn aangewezen, zoals dit in 1677 – na Jans dood – ook was gebeurd met zijn vaders collectie.

14 – Witsen placht in dit verslag over zichzelf in de derde persoon enkelvoud te spreken.

15 – Zo stuurt hij Cuper 5 december 1710 zeven tekeningen van marmeren beelden uit Smyrna toe, die hij eerst terug wilde hebben, maar ze bij nader inzien (17 januari 1711) aan Cuper schonk 'also ik de principalen [de beelden] selve besit, so sal andere aftekeningen daer van doen maeken'.

16 – Zie voor de achtergrond van deze print (een reproductie uit 1686 van een zeeslag met Coxinga) Ruitenbeek 295-296, speciaal n. 40.

17 – Zie voor alle al dan niet in kopie bewaard gebleven tekeningen hfst. 9, 'DE BIBLIOTHEEK'.

18 – Kornicki.

19 – In het voorwoord van *Thesaurus Zeylanicus* staat dat Nicolaas Lambertsz. ('Nicol. Witsenius urbis nostrae iudex') 'een enorm aantal Afrikaanse, zowel gedroogde als nagetekende planten bewaart ['servat'], die Nicolaus Witsen [i, 'Amplissimus & Nobilissimus vir consularis'] ooit voor veel geld en met veel inspanning verworven had uit Afrika en andere plaatsen, [en] in zijn enorme vriendelijkheid aan Burmannus heeft aangeboden ['sese obtulit'] om zijn werk over de Afrikaanse planten mee te verrijken'.

20 – In de veilingcatalogus van de bibliotheek van vader en zoon Burman (Leiden 1800) staat zowel de codex (kavel Q) die zich thans in Kaapstad bevindt als de codex (kavel B) met 300 planten uit Java. Van Nicolaas Lambertsz. had Johan Burman (1706-1779) nog een tekening van de ginseng ten geschenke gekregen, die Burmans zoon Nicolaas (1734-1793) in *Flora Indica* (1768) plaatste, zo schrijft P. Boddaert in de inleiding van *NOT* (1785). Zie ook Wilson 3.

21 – C. Commelin, *Praeludia Botanica* (Leiden 1703) en idem, *Horti Medici Amstelaedamensis plantae rariores et exoticae* (Leiden 1706); H. Boerhaave, *Index alter plantarum* (1720). Joh. Burmans deel 4 is opgedragen aan 'Nicolaus' Witsen, de neef en erfgenaam van Witsens bibliotheek.

22 – Zie Peters (2008) bijlage v.

23 – Gebhard II, 345.

24 – Bijv. 1 juni 1714: 'De ola die mij van Seylon toegesonden is, is een brief van de geslagten aen

de vaste kust aen onse caneel schilders de Chialias.’

25 – Het kavel met het ‘Witsenalbum’ werd (met nog andere werken) teruggetrokken en bleef in het bezit van de familie tot de dood van Jonas Jonasz. Witsen (1733-1788), waarna het in 1790 met de rest van diens uitgebreide collectie papierkunst ter veiling kwam. Zie Lunsingh Scheurleer (1996), die bij Witsen evenwel 8 reeksen onderscheidt.

26 – Volgens Lunsingh Scheurleer pp. 173, 176-177, betreft het hier evenwel zijn opvolger Sjah Suleiman I (1667-1694).

27 – Het schip wordt in Coolhaas VI pas voor het eerst na december 1700 genoemd, toen het met handel tussen Coromandel, Malakka en Batavia op en neer voer. Naar de apostelen Petrus en Paulus heette ook het fort aan de Neva waaromheen enkele jaren later Sint-Petersburg zou verrijzen.

28 – Vgl. Leupe (1868) 149-152 en 216. Van der Wall, die ‘in deze vaarwaters buitengemeen ervaren’ was, aldus gouverneur Robbert Padtbrugge in Ternate, en al meer kaarten op zijn naam had staan, had 18 september 1677 van Padtbrugge instructies ontvangen om onder meer de noordwestkust van Australië en het eiland Siauw, dat net veroverd was, te karteren. Padtbrugge was van jongs af met Witsen bevriend. Misschien kende Witsen de schipper, zo hij familie was van Jan van der Walle, immers ‘the “godfather” of Dutch trade with Russia or of Dutch traders with Russia’ (Wijnroks 1993, 41). Bij desbetreffende zijdehandel waren destijds ook Gerrit, Johan en Jan Witsen betrokken.

29 – Koeman (1961) 49-50; ‘t Hart 87.

30 – 8 februari 1714 en 14 december 1713.

31 – Catharina’s testament van 30 juli 1720 is geheel en haar codicil van 4 november 1728 gedeeltelijk verbrand, waardoor aanwijzingen over het lot van haar bezittingen ontbreken. Beide aktes zijn verleden bij notaris I. Beukeelaar, zie Van Eeghen (1946) 67, n. 1.

32 – Maar zelfs deze provenance is niet zeker: het blad kan ook uit het huis van zijn broer Lambert afkomstig zijn geweest. Zie Zandvliet (2006) 41. Dit *scagliola* blad van 151 x 100 cm werd in 1685 door Giovanni Leoni vervaardigd te Genua.

33 – Amsterdam 2 januari 1696. De verzending van de schilderijen verliep via zijn zwager François van der Wielen. Deze was gehuwd met Petronella de Hohepied en zaakwaarnemer van de consul in Den Haag.

34 – Hotz 25-34, Van Regteren Altena en Van Thiel nr. 49.

35 – Schwartz en Saenredam 563, 566-569 (januari/februari 1696).

36 – 1 augustus 1712. Het ging in dit geval om Perzisch aardewerk.

37 – 8 december 1714; UBA, Be 28 november 1712.

38 – Daartegenover stond de mening dat dit soort schelpen spellen waren van de natuur. Zie over de reflecties rond deze zogenoemde ‘bergschelpen’ onder andere Rumphius (1705) hfst. xxix.

39 – 4 september 1715. Wellicht waren ze van Robbert Padtbrugge uit Ternate afkomstig, een vriend van Witsen, want ook Joan Huydecooper van Maarseveen, diens neef, kreeg er twee van hem toegestuurd.

40 – *Catalogus van een Fraay Kabinet Schilderijen* (1790); Van Eeghen (1946) 67 n. 1.

41 – Van Eeghen (1946) 64 en 65, n. 4: de ‘Surinaamsche schilderijen’ brachten op de veiling van 1790 aanzienlijk minder op dan Valkenburgs overige werk.

42 – Ook Witsens neef Jonas II bezat een ‘sinnebeeld met het portret van zijn Saarse Majesteyt, door Musscher’, aldus diens inboedelinventaris (nr. 67, SAA). Het Koninklijk Huisarchief bezit eveneens een allegorisch portret van Peter door Michiel van Musscher (met dank aan conservator Vincent Boele van de Amsterdamse Hermitage). Wellicht betreft het een kopie van hetzelfde schilderij, aangezien Van Musscher tevens Witsens portret geschilderd had.

43 – Kopanëv 95.

44 – Olfert Dapper kreeg de tekeningen van ‘Beeldsnijder’ van Witsen mee voor zijn *Beschryving van Amsterdam* (1663); Zie ook P. Scheltema III (1859) 38.

45 – Marcus’ nalatenschap werd in 1750 geveild. P. Scheltema I (1855) 65 n. 37. Deze tekeningen bestonden onder meer uit: een houtsnede van de kaart van Amsterdam; de originele tekening van de belegering van Leiden door de Spanjaarden; het ontwerp van de Oude Kerkstoren ‘als de afteekeningh van syn houtwerk in geraemte is te sien bij N: Witsen’ (thans in SAA, 5059-174).

46 – Dit briefje nu in SAA, F. N. Witsen. Zie over dit legaat Van Regteren Altena en Van Thiel.

47 – Von Uffenbach II, 389.

48 – Van Gelder (1992) 31.

49 – SAA, NA A. van Eybergen (1724) f. 67. Het kabinet was niet getaxeerd. Van zijn moeder erfde hij afgezien van een groot bedrag aan obligaties (37.860 gulden), door Witsen later verkocht zilver (1490 gulden), een derde deel van de Hofstede op den Hoef, alsmede goud- en zilverwerk (1710 gulden), tevens ‘eenig porsselijn, schilderijen en huysraat’.

50 – Den Leeuw 46-49. Overigens dateert het plafond uit 1668, dus ver voordat Witsen het

huis betrok, en ook kenden veel meer patriciërs-woningen zulke plafonds. Met dank aan Ruud Vlek, die vogels op zeventiende-eeuwse plafond-schilderingen onderzoekt.

51 – Von Uffenbach III, 687.

52 – *SB* (1671) 40, 344; *AN* (1690) 410-420.

53 – *NOT* (1705) 235.

54 – Brief aan Cuper, 18 september 1714.

55 – Zie voor Schijnvoet Van de Roemer (2005); voor Grill catalogus AHM (1992) 77.

56 – *SAA*, NA: A. van Eybergen (1724) f. 56;

G. van Loon I. Overigens is nog in 1988 ter gelegenheid van 300 jaar Admiraliteit op de Maze een penning ter ere van Witsen geslagen.

57 – Catalogus AHM, *De wereld binnen handbereik* (1992) 94; Van Loon II, 550 nr. 2.

58 – Van Loon IV, 226-227.

59 – *UBA*, Bf 71: Reland aan Witsen, 16 september 1714. Uit een brief aan Cuper van 18 september 1714 blijkt dat hij uit Siberië een gouden en drie zilveren penningen ontvangen had; over Japanse munten: *BLL*, Sl. 3064, z.j.

60 – Hoewel P. Scheltema (1872) 57 n. 32, beweert dat Witsens collectie penningen pas in 1790 werd geveild.

61 – *GAA*, NA: A. van Eybergen, 'Declaration Mevrouw Catharina de Hohepied'.

62 – Zo had Gerard Reynst aan Cornelis Witsen bij testament verzocht zijn vrouw bij te staan (Van Veen, 'Dit klain vertrek', 1992 n. 101).

63 – Na Witsens dood gingen deze objecten tezamen met zijn eigen oudheden uit Smyrna in het bezit van Gerard van Papenbroeck over, die ze op zijn beurt weer aan de Leidse universiteit vermaakte. *Veilingcatalogus 1727 lotnr. 1*, p. 13. Zie Bastet en Brunsting (1982) nr. 237.

64 – Zie *Reizen over Moscovië* (1711) 219, plaat 142.

65 – Vgl. Bastet en Brunsting (1982) nrs. 156 en 173. Cuper mocht de tekeningen die Witsen ervan had laten maken, houden.

66 – Gebhard II, brieven nrs. 64-66 (1714-1715). Om welk journaal het ging, is onbekend. Een min of meer overeenkomstig verhaal over het afhandig maken van beelden uit deze streek die daarna in de beeldentuin te Versailles terecht kwamen, in: De Bruyn (1698) 25. Hier ontfoetselde de Franse ambassadeur van een Nederlandse koopman vier beelden, waarmee die 20.000 rijksdaalders misliep.

67 – Korolkova 38, alwaar geen bronvermelding.

68 – *NOT* (1705) 748-750. Op 12 augustus 1703 had men hem 'de aftekening van 't lichaem ener kalkoen, haen ofte hen met uytgestrekte vleugels' toegezonden, 'hebbende een hoofd als van een man, dit is van gout in de aerde gevonden onder een welfsel of kelder onder een heuvel

daer veel doodsbeenderen bij laegen.' Witsen vond het lijken op 'een der Egyptische afgoden die men bij de lijken onder aerde vint, waer van wij er veel hebben gesien' (Gebhard II, 303).

69 – Cuper (1742) 75, aan La Croze 15 oktober 1710, waarin hij vijf voorwerpen opnoemt die de tsaar hem had laten toesturen en die Witsen samen op één prent had gezet. Cuper ontving hiervan een stel exemplaren.

70 – Witsen ontving het goud reeds op 15 juni 1714, aldus zijn brief aan Cuper van 10 januari 1715. De opsomming van voorwerpen is nu enigszins anders: 'Eyndelijk heb ik de goude overblijfselen ontvangen, die opgedolven sijn in de oude begraefplaatsen van Siberien, waer onder twe afgoden, bijkans gelijk als waer van voor desen de tekeningen heb gesonden; dog weynig anders. [...] daer sijn ook een penning of twe onder, maer heb se nog niet kunnen bespiegelen [...] men heeft mij ook toegesonden koperen plaeten of twe aldaer ontgraven, daer letteren opstaen, ik geloof Sinees, dit staet [nog over de route] van Hamburg te komen, dog hebbe nog niet ontvangen' (15 juli 1714).

71 – Via een andere route was aan hem echter alweer 'enige afgoden beeldekens, van draeken, etc., van gout en metael', toegestuurd, 'dat ik hope beter sal werden bestelt'. Deze konden echter pas in het najaar hier sijn.

72 – *LB* II, 103.

73 – *NOT* (1705) 750. Witsen refereert hier ook aan in een brief aan Cuper (Gebhard II, 328, z.d.). Mogelijk wordt hier Fjodor Stepanovitsj Saltikov (†1715) bedoeld.

74 – 8 september 1714.

75 – *KB*, 72 C 31, f. 141. Een van de gesprekken ging over het mythische lam 'Borewits', waarvan men meende dat dit voortkwam uit een plant. 'Il me le confessoit, et que d'etoit revenu de cette erreur par un gouverneur de Siberie nomme *Andreas Winius*; qui l'avoit assure, que c'etoient des agneaux, qui n'etoient pas encore nez, et qu'on prennoit, quand on tuoit les meres, que le nom est cause de cette fable, *Bore* est dans la langue *Moscovite*, un *agneau* et dont le diminutif est *Borewits*, petit agneau; et que cette plante etoit nommée aussi'.

76 – Toen 'boegr', Tartaars graf, genoemd. Al van 1669 dateert het eerste officiële bericht aan tsaar Aleksej Michailovits over opgravingen van zilver, goud en vaatwerk bij Tobolsk, zie Korolkova 36. Witsen had Cuper al eerder over deze graven verteld, maar niet over Winius' rol hierin, vgl. Cupers brief aan La Croze 4 december 1708 in *Lettres de Critique* (1742): 'Car l'illustre Mr. Witsen me mande, que depuis quelque tems on a découvert proche de Tobol, Tumen, & Vergaturia des collines dans le plat-pays; qu'on y a

trouvé des Caves voutées; que le pavé en étoit couvert de sable, & s'il s'en souvient bien, de planches, & les murailles remplies de Nitre ou de Salpêtre; qu'on y a trouvé des os de morts, des meubles de toute sorte, des pendants d'oreille, des brasselets, des chaines, des pots faits d'argent & de cuivre, & des Idoles, entre lesquelles étoient les deux, don je vous envoie les Copies, quoique vous les ayez vues sans doute autrefois chez Mr. De Leibnitz [want ook Cuper correspondeerde met Leibnitz]. Car il me semble que cet appareil ne convient pas aux soldats, avec qui on mettoit presque partout les armes dans le tombeau.'

77 – Zie ook Gebhard II, 328, waar Witsen over een gouden beeldje van een eenhoorn spreekt, die in Siberië 'in een verschen aerde Tombe' was gevonden 'wiens maeksel mij is beken, en een mijner vrienden in Mosco is 'er besitter van geweest, dog heeft deselve uit behoefdigheit doen smelten', waarop hij na nog over het zilveren gestel van Saltikov verteld te hebben, als commentaar gaf: 'De Russen beminnen geen outheden.'

78 – Op 6 juni 1716 schrijft Witsen aan Winius: 'De Heer Gagarin had aen mij enige curieusheden ujt Siberien gesonden. Nu sende ik met neef Bodisco over Archangel aen hem mede iets curieus'. Al voor 1712 drong Witsen bij Winius erop aan dat Gagarin hem de antiquiteiten, medailles of penningen zou toesturen die hem waren toegezegd.

79 – Gagarin stuurde de tsaar 12 december 1716, dus datzelfde jaar, 122 objecten. Peter had een reeks oekazes laten uitgaan over het winnen van archeologische kostbaarheden. Zijn collectie, die nu in de Hermitage te Sint-Petersburg berust, is tussen 1715 en 1718 bijeengebracht. Een deel van deze objecten was afkomstig van de mijnindustrieel Nikita A. Demidov (1656-1725), zie Korokolva 37, 39-40; Naar datum blijken twee groepen te onderscheiden: een Scytisch-Saksische groep (7de – 3de eeuw v. Chr.) en een groep uit de eeuwen rond de jaartelling (Zavitoechina 203).

80 – Voor Witsen en Cuper waren alle godsdiensten buiten de christelijke altijd 'vals' of 'bedrieglijk'.

81 – Witsen schrijft Cuper 4 november 1705 dat hij 'dien spiegel na Romen en elders [had] gesonden, om de paters jesuiten te vragen of sij de characters konden uytleggen, nimant was die het konde doen, self die lange jaeren in Sina hadden gewoont, bekenden sulx niet te kunnen doen, alleen dagt hen het gebroken Sinees te sijn, ik sont het dan na Batavia alwaer meer als tiendusent Sinesen sijn, nimant verstaet het, dog de [gouverneur-]generael [Joan van Hoorn] dede het overbrengen na Sina om aen geleerde

Sinesen te vertonen, en die explicatie te verzoeken, so als geschiede, de schotel is dan gemaekt voor achtienhondert jaer, en het is sekerlijk out Sinees, nu meest onbekent'; UBA, Be 36, 3 november 1705, NOT (1705) 749.

82 – s' Jacob 221-222.

83 – Lunsingh Scheurleer (1992) 190. Hiervan berust er één in het Victoria and Albert Museum in Londen en een onbepaald aantal, zoals ikzelf heb kunnen waarnemen, in het Government Museum te Chennai. Witsen was hierover kennelijk al eerder bericht, hoewel hij toen meende dat de Chinapagode bij Jafnapatnam in Ceylon lag – het Indiase Negapatnam bevindt zich er recht tegenover. Op 17 september 1713 schrijft hij over de Chinapagode en de gevonden bronzen: 'Men gist door Sinesen gebouwt en daer rontsom heeft men in de aerde Sinesche afgoden beelden gevonden, de afgoden die ik hier nevens sende sijn van die soort als de Malabaersche Heydenen hebben, welke godsdienst van daer op Ceylon overgekomen is.'

84 – Peters en André de la Porte pp. 218-219, 268. Een ander argument voor de provenance via Laurens Pijl is de vergissing van Witsen over de Ceylonese herkomst.

85 – Brief van 10 september 1716 aan Cuper.

86 – 28 juli 1716, zie ook hfst. 7.

87 – KB, 72 C 31, f. 77. Met dank aan Erica Bas-Scholten voor de vertaling.

88 – *Verhandeling der zee-horenkens* (1754) 19. Latijnse naam: *Epitonium scalare*.

89 – Von Uffenbach III, 341.

90 – Catalogus 1728, IV. Witsen schrijft Cuper 18 september 1714 dat hij planken uit Ambon gekregen had 'tot maekten van een Cabinet, die in de middellijn, omtrent ses voet breed sijn [...]. Het is schoon hout.'

91 – SAA, NA A. van Eybergen 4 oktober 1725.

92 – 'Haec Conchylia Maris Caspy illustrissimo viro D.D. Witzen, amplissimo Senatori Amstelodamensi accepta refert, et Lubens Merito Dicit M.L.'. Witsens schelpenkabinet wordt ook vermeld in Rumphius' *D'Amboinsche Rareiteiten-kamer* III (1705) 317.

93 – NOT (1705) 806: een 'slangensteen' uit Moskou tegen giftige beten; in lade 3 van zijn kabinet lagen versteende maagballen van koeien en varkens, een zevental bezaarstenen en een 'basterd pedro de porco'.

94 – Gebhard II, pp. 394 en 407.

95 – In de veilingcatalogus worden ze bodemvondsten uit 'Vergaturia' van 1703 genoemd, hoewel de twee tanden en drie kiezen bij Kiev (5 mei 1685) en de Ob waren gevonden. In Kiev dacht men dat zulke kiezen van oude reuzen afkomstig waren (AN 1690, 4).

96 – NOT (1705) 745.

97 – NOT(1705) 742-743; Gebhard II, 24 juli 1698.

98 – Gebhard II, 297 en 363, 9 april 1713.

99 – Zie ook Witsens veilingcatalogus (1728) p. 19, lot 17 en Rumphius III (1705) 317.

100 – Inderdaad blijkt slechts 10 procent van de bullen in Ceylon, een subspecies, stoot-tanden te hebben. Die van de wijfjes zijn altijd gereduceerd, aldus Grzimek XII-3, 567.

101 – NOT(1705) 793: 'Het is byzonder, dat geloofwaerdige getuigen, welke eenige Jaren in Siberien, en ontrent Astrakan zich opgehouden hebben, zeggen, hoe wel ik zulks met Ede, als zelve niet gezien hebbende, niet zoude derven bevestigen, dat 'er achter de stad Asof, of weinig wyder in Tartarye, een streek gevonden word, daer men versteende Menschen op den Velde ziet leggen, in verscheidene gestalten, als of zy leefden, en had 'er een oog-getuigen achtien geteld, welke met eigen handen een hoop steenen by een had geworpen, en daer een dier versteende Mannen opgeplaeft, dervoegen of het een Ruitter op zijn Paerd ware geweest.' Op de kaart van Ortelius (1562) en bij 'zeker Persische schrijver' werd volgens Witsen eveneens aan dit verschijnsel gerefereerd.

102 – NOT(1705) 793-794, 16 en 20 juni 1691.

103 – NOT(1705) 795.

104 – NOT(1705), aantekening in marge 790. Witsen vergist zich hier in het jaar: in plaats van 1665 geeft hij 1666.

105 – Dapper (1670) 206-207; NOT(1692) 493, NOT(1705) 791.

106 – De catalogus (1747) noemt liefst drie verschillende edities: die van 1554; 'ex ed. J. Dale. Campii (Leiden 1606); en 'cum notis variorum' (Leiden 1669).

107 – De botanicus Johannes Burman noemde Witsen 'een zeer naauwkeurig onderzoeker der vreemde gewassen'. Volgens De Haan (1910) 282 was hij 'zeer familiaar' met Boerhaave.

108 – NOT(1705) 571; 94-95; 117 en 792. De waarde van deze wortel was zo hoog dat in Peking voor een ons zevenmaal het gewicht in zilver betaald werd, aldus Pieter Boddaert (1785) inleiding. Zie ook Witsens veilingcatalogus (1728) onder 'Drogeryen', lot 3.

109 – Gebhard II, 367-368; 461. Na Van Hoorns vertrek scheen de aanplant spoedig verdord en in verval te zijn geraakt, want 'die jegenwoordig het oppergesag hebben in Batavia sijn geen liefhebbers van de botanie, so als de Heer van Hoorn was, et regis ad exemplum, etc.' In *Generale missiven* VII, 20 november 1714, staat dat Java 'niet het regte klimaat voor die vrugt' bezat.

110 – Van der Veen, 'Met grote moeite en kosten' (1992) n. 47.

111 – De volgorde der kabineteigenaren is naar

maatschappelijk aanzien. Merian hoopte met haar bezoek ongetwijfeld ook op introductiebrieven en andere vormen van ondersteuning.

112 – KB, 72 C 31, *Iter Amstelodamense*.

113 – Jorink. In Nederland beleefde de fysicotheologie haar eerste hoogtepunt in 1715 met de verschijning van het boek van Bernard Nieuwentijt, *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen*, een boek dat Witsen in tweevoud bezat (geschenk!), terwijl zijn erfgenaam Nicolaas II nog een editie uit 1725 bezat.

114 – Willem Juys aan Witsen (UBA, Bf 14), Curaçao 3 november 1692. In UBA, Bf 12a (z.d.) schreef Juys: 'De vervaerlijcke aertbevinge aen het Eylant Jamaica [...] heeft meer dan 3000. zielen ter doot gebragt, met opwerving van drie Veulcanen, den eenen swavelachtig met vuijle stanck, den andere lieflijcke reuck, en den derden uijtwerpende een grote quantiteijt stof, t'welke verandert in een ongedierte ontrent de gedaente van weegluijsen, en over het gehele lant sodanigen elendigen lucht, dat weijnig gesonde menschen gevonden worden, en dagelijx een grote quantiteijt van sterfte.'

115 – Renard afb. 1, 49.

116 – Rapschinsky (1925) 124.

117 – 18 september 1714. De illustratie van deze vliegende eekhoorn in NOT I (1692) 501 in RNB en BAN; NOT II (1705) 785.

118 – Cuper (1742) 212-213; 23 november 1708. Witsen beschreef de pipa in een brief aan Cuper van 8 februari 1714. In 1696 had hij een tekening van de pad met beschrijving aan de Royal Society gezonden, die toen vanwege haar curiositeit meteen achterover was gedrukt.

119 – KB, 72 C 31, f. 152. Maria Sibylla Merian berichtte in *Metamorphosis insectorum Surinamensis* (1705) als eerste over deze pipa. Ruysch schreef in 1710 dat er geen verband te vinden was tussen de 'raten' of gaten en het moederlijk weefsel. Het zou tot 1960 duren voordat de precieze gang van zaken ten aanzien van de voortplanting werd ontdekt, zie Heusser in: Grzimek V, 449-450.

120 – 10 september 1716.

121 – NOT(1705) 158. 'Bericht op de bevolking van Amerika [...]. Als mede klaerblykelyk ver-toog, op de Volk-planting der meest onbezochte Zuidlanden', 157-185. Zie ook NOT(1705) 21, waarin Witsen verklaart dat Tartaren afstammen van Ismaël, de verstoten bastaardzoon van Abraham, en via die lijn van Sem, Noach en Adam.

122 – 18 september 1714.

123 – Alleen geleerden refereerden aan Witsens verzamelactiviteiten, en dan vooral op natuurhistorisch gebied, onder wie de Duitse

staatsman en oriëntalist Job Ludolf (vanwege een Afrikaanse sprinkhaan), de conchylioloog Martin Lister (vijf schelpen), de drogist Johan Philip Breyer (ginsengwortels) en de botanicus Casparus Commelin (Afrikaanse planten).

124 – 'J'ayvu onze cartes outre la grande, ou tous ces pays sont mises, et cela sur des bons garans, a savoir des gens, qui y ont este, les cartes chinoises, Japonnaises et Moscovites, dont il a une belle provision' (KB 72 C 31, f. 145).

125 – Niettemin verscheen dit werk pas in 1741 als *Herbarium Amboinense*. Het bevestigt opnieuw Witsens oordeel over de desinteresse na de eeuwwende bij de VOC in zaken van wetenschap.

126 – Geschreven aan de gouverneur-generaal in Batavia, Abraham van Riebeeck, met wie Witsen zowel zijn geografische interessen deelde als vriendschappelijk contact onderhield. Van Riebeeck had de brief naar Witsen doorgestuurd.

127 – Bij het opensnijden had men uit zijn buik een stuk 'ambre de gris' van 156 pond gehaald; de waarde daarvan werd geschat op vier rijksdaalders per ons; 18 september 1714 en 5 november 1714; UBA, Bf 81a.

128 – Van Berkel (1998) 99, en Jorink 338. Van Berkel ziet in Witsens verzameling vooral een losse opeenhoping van objecten. Voor zover zij bepaalde stellingen moeten ondersteunen vormden die 'slechts verspreide citaten uit het boek der natuur'. Als bewijs vergelijkt hij de objecten met de manier waarop vraagstukken in de correspondentie met Cuper aan de orde komen: 'Maar steeds blijven het geïsoleerde vraagstukken, die zonder onderling verband met elkaar worden besproken.' Van Berkel ziet over het hoofd dat Witsens brieven een puntsgewijze beantwoording van Cupers vragen betreffen. Daarnaast meent Jorink dat Witsen met zijn 'tomeloze verzamelactiviteiten' de ambitie had om 'heel Gods schepping in al zijn veelzijdigheid in kaart te brengen'.

129 – De verzameling van Levinus Vincent bijvoorbeeld diende vooral als getuigenis van Gods grootheid. Zijn boek, *Wondertooneel der Natuure* (1706), bezat ook Witsen. Deze 'catalogue raisonné' van Vincents collectie is één lange lofzang op de Schepper. Over het effect van zijn collectie op koning Frederik II van Pruisen: 'Ziende mijne zeldzaamheden door het beschouwen van veele ongemeene uitheemsche Insecten of bloedeloze Diertjes, in zijn godvruchtig gemoed geraakt, en opgetogen, tot het heerlyke omstaande gezelschap zeide: "Ik geloove niet, dat iemand, die deeze dingen ziet, niet zal gelooven, dat 'er een God is'." Bij Witsen waren dergelijke exclamaties evenmin on-

gewoon, getuige zijn brief aan Cuper van begin jaren negentig over de regeneratie van luizen in Suriname (Gebhard II, 287: z.d.).

130 – 'Mijn Heer, ik soude schaemen te verhaelen hoe lieveloos men is tot voortsetting van wetenschap, en het promoveeren van godsdienst,' schrijft hij aan Cuper. En elders: 'Maer mijn Heer, ik barst schier uyt in klagten over de iverloosheyt, die my ontmoet tot ondersoek diergelijker saeke, en traegheyt tot voortsetting in die landen van de Godsdienst, schamende mij sulx te melden.'

131 – Valentijn (1754) 21; Van Veen, 'Dit klein vertrek' (1992) 238.

132 – Zo deelde Witsen Cuper op 28 augustus 1694 mee dat hun beider bestelling aan medailles verloren was gegaan doordat het schip vuur had gevat en de schipper bij het redden van de lading niet aan hun medailles had gedacht. In 1704 hadden Duinkerker kapers een retour-schip uit Batavia geplunderd, waarin zich voor hem uit Siberië niet alleen een 'seer aerdige kan' van kostbare, zeer harde steen met gouden of zilveren deksel en bodem bevond, maar ook talloze geschriften en 'veel curieusheden die voor my met groote moeyte versamelt sijn, en tot vermeerdering van kennis konde dienen'. En in augustus 1711 schrijft hij dat weliswaar de vloot uit Indië was aangekomen, maar dat daarvan vermoedelijk twee schepen waren 'gesonken [...] met al het volk, waer by ik curieusiteyten verliese'.

133 – NOT (1705) 288-289.

134 – Gebhard II, 35, 36; 328, 17 september 1713. Anders dan Witsens bewering wordt in een kopie van een brief aan Witsen tussen de papieren van Cuper, met als aanhef 'Wat my over den Eenhoorn uyt Siam in den jaere 1708 wert geschreeven uyt het volgende mag werden gesien', wél gesproken over een eenhoorn 'in alle leeden een paert gelijk'. Daarnaast bestonden er nog 'ge-eenhoorende beestjes' die het lichaam hadden van een hert, maar een hoofd enigszins als van een paard. Van de laatste bevonden zich er twee 'levendigh' in het paleis van de prins. 'Gelijk alle deese dieren, wanneer sy werden gevangen op lijfstraf moeten den Coningh aengeboden werden, werdende deselve selden gevonden, en hebben die heydenen daer omtrent veele overgeloovigheeden' (UBA Bf 52 b en c, met tekening). Het valt op dat Witsen het prototype – het paard – in zijn bewijsvoering achterwege laat.

Gebruikte afkortingen
Geraadpleegde bronnen en literatuur
Illustratieverantwoording
Personenregister

Gebruikte afkortingen

AN	<i>Architectura Navalis</i>
BAN	Biblioteka Akademii Nauk (bibliotheek van de Academie van Wetenschappen), Sint-Petersburg
BLL, Sl.	British Library Londen, collectie Hans Sloane
BNP	Bibliothèque Nationale de Paris
BWPGN	<i>Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland</i>
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafregisters
GAA	Gemeentearchief, Amsterdam
GAH	Gemeentearchief, Den Haag
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden
LB	Locher en De Buck, <i>Moscovische Reyse</i> (1966-1967)
MML	<i>Maandelykse Mathematische Liefhebberye</i> door J. Oostwoud
NA	Notarieel Archief
NAH	Nationaal Archief, Den Haag
NNEW	<i>Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek</i> (1911-1937)
NOT	<i>Noord en Oost Tartarije</i>
NSA	Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam
RGADA	Rossiski Gosoedarstvennyj Arkhiv Drevnikh Aktov (Russisch Staatsarchief van Oude Akten, Moskou)
RPK	Rijksprentenkabinet, Den Haag
RNB	Russische Nationale Bibliotheek, Sint-Petersburg
ROL	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
SB	<i>Aeloude en Hedendaegsche Scheepsbouwen Bestier</i>
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht
UvA	Universiteit van Amsterdam

Manuscripten en archivalia

Nederland

Amsterdam, Gemeentearchief

Inv.nr. F: Collectie N. Witsen

Inv.nr. A3: *Geslagtregisters*

Inv.nr. 5059-172 t/m 189: 7 banden met aantekeningen, brieven en documenten van N. Witsen

Inv.nr. PA 195: remonstrantie over een schuld uit 1614 van Gerrit Jacob Witsen

Notarieel Archief:

A. van Eybergen: 7369: testament van Sara Nuyts (25 maart 1723); 7370: 'Staat en inventaris' (13 april 1724); 7370: boedelscheiding van de weduwe Sara Nuyts (22 september 1724); 7370: 'Accoord en transactie wed. C. Hohepied' (4 oktober 1725); 7371: testament N. Witsen Lambertzn. (8 oktober 1727); 7371: ongeopend testament L. Witsen II (18 oktober 1727); 7378: 'Codicil en acte van voogdij' N. Witsen II (9 september 1724); 737, 'Acte van acquit off quitantie' (8 maart 1727); 7371: Declaration C. Hohepied (28 maart 1727)

D. Hillensberg: 2686 ff. 1803-4 (20 januari 1679) – verkoop kabinet

A. Lock: 2182 ff. 140-143 – testament Jacques Thierry

J. Matham: 4497 f. 115 (28 mei 1685) – geldlening N. Witsen aan Joan Speelman

Ph. de Marolles: 7970 f. 152 (5 december 1715) – geldlening N. Witsen aan de Duke of Marlborough

H. Torquinius: testament van Lambrecht Witsen en Sara Nuyts (27 april 1682)

Doop, trouw- en begraafregisters

Archief Aalmoeniersweeshuis:

Begrafenis Catharina Hohepied, 343-568-585

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek

Ms Bf 1 t/m 100: brieven van N. Witsen aan G. Cuper

Ms Be 1 t/m 102: brieven van G. Cuper aan N. Witsen

Ms RKL 163: brief J. Witsen aan J. Oudaan

Ms B 102: brief N. Witsen aan I. Vossius

Ms Gm 9: 2 traktaten van Jan de Bray over het zoet water (8 mei 1688; 29 april 1690)

Ms 25 κ: briefje aan 'monsieur antonides' (z.j.)

438 B 31: bruiloftsdicht door Balthasar Huydecoper (z.j.)

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek

Ms 72 C 23; 72 C 31: aantekeningen van G. Cuper

Ms 72 C 32: 19 brieven van N. Witsen aan G. Cuper

Ms 72 C 14: 'Antwoord en Rapport' van G.E. Rumphius (1684)

Ms 72 G 19: briefwisseling tussen G. Cuper en C. de Bruyn

Den Haag, Nationaal Archief

Ms. LXIII, 2. 1173: *Japans vergrootglas*

1934 IX 1878: etiket kist H. de Jager

Ms 1.10.45: brievenboek A. van Riebeeck en J. van Hoorn

Den Haag, Gemeentearchief

Notarieel Archief:

A. Berevelt: codicil N. Witsen (12 april 1712)

C. van den Broeck: 840, ff. 277-284, testament Thomas Hees (22 juni 1681); *ibid.* p. 377 (23 april 1682); *ibid.* 841, ff. 269-279 (22 mei 1692)

Leiden, Universiteitsbibliotheek

Ms Burman F2: brieven aan I. Vossius

Ms Burman F3-1: brieven aan I. Vossius (datum onleesbaar)

Ms Burman F11-2: brieven aan I. Vossius

Ms Papenbroeck 2: brief N. Witsen aan N. Lambertsz. Witsen (Den Haag, 19 april 1701);

Brief C. Witsen aan J. Oudaan (23 februari 1663)

Ms Dousa 72: brief N. Witsen aan R. Leers (Amsterdam 26 april, z.j.)

Leiden, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

Ms H 335 b: brief N. Witsen aan J. van Hoorn (1706)

Utrecht, Universiteitsbibliotheek

Ms VI, K1 en K2: brieven N. Witsen aan A. Matthaëus

Duitsland

Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz
Orientabteilung: 'Libri pictorati' 41-42, *Flora Japonica*

Engeland

Londen, British Library
Ms Sloane 74: 'Manuale Botanicum plantarum Japonensium' (1691)
Ms Sloane 1845: brief N. Witsen aan M. Lister
Ms Sloane 2910: 'memorie voor monsr. Engelbert Kaempfer' (z.j.)
Ms Sloane 2914, 2915: 'Delineationes et descriptiones plantarum Japonicarum' (1690)
Ms Sloane 3064: memorie van H. de Jager aan H. van Buitenheim (z.j.)
Ms Sloane 5018: Japans herbarium
Ms Sloane nrs. 4025 f. 251 (1696), 4063 f 172 (1702): brieven van N. Witsen aan Fellows of the Royal Society
Ms Sloane 4276 f. 205: brief N. Witsen aan Ralph Thoresby (januari 1690)
Ms Sloane nrs. 4041 f. 6 (1707) en 4066 f. 787 (1702): brieven N. Witsen aan H. Sloane

Oxford, Bodleian Library
Ms Lister 2 f 160-173: correspondentie tussen M. Lister en N. Witsen
Ms Sherard 253 t/m 255: Japanse herbaria

Rusland

Moskou, Russisch Staatsarchief van Oude Akten (RGADA)
Fond 50 Holland Opis' 1: brieven van N. Witsen aan J.W. van Keller (31 jan 1690); Sjafirov, Golovin en Golovkin (1697-1713)
Fond 161: brieven van N. Witsen aan A. Winus (1709-1716)

Gedrukte bronnen en literatuur

Van de oude werken zijn alleen die boeken opgenomen waar van de tekst gebruik is gemaakt. Van de overige genoemde werken vindt men de titel beschreven in de desbetreffende noten.

A

Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (1839-1851)

Ahsmann, M., *Collegia en colleges: Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit, in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990)

Amburger, E., *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Russlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert* (Wiesbaden 1968)

Antal, G. von, 'Nicolaas Witsen en de Armenische drukkerij', *Typografische mededelingen der lettergieterij Amsterdam* (Amsterdam 1924) 19-21

Aubin, N., *Dictionnaire de Marine contenant les termes de la Navigation & de l'Architecture Navale, avec les Règles et les Proportions qui doivent y être observées* (Amsterdam 1702)

B

Baddeley, J.F., *Russia, Mongolia, China 1224-1676*, 2 delen (Londen 1919)

Baddeley, J.F., 'Witsen's Two Great Books', *Mariner's Mirror* 7-12 (1921) 380-382

Bagrow, L., 'The First Russian Maps of Siberia and Their Influence on the West-European Cartography of North-East Asia', *Imago Mundi* IX (Leiden 1952)

Bagrow, L., 'The Volga-Don Canal', *Imago Mundi* X (1953), 97-98

Bagrow, L., 'Semyon Remezov a Siberian Cartographer', *Imago Mundi* (1954) 111-125

Bagrow, L., *The Atlas of Siberia by Semyon U. Remezov* (Den Haag 1958)

Bagrow, L., *A History of the Cartography of Russia up to 1800* (Ontario 1975)

Bakker, B., en **E. Schmitz**, *Het aanzien van Amsterdam. Panorاما's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw* (Bussum-Amsterdam 2007)

Balbian Verster, J.F.L. de, 'Bijzonderheden betreffende Nicolaas Witsen', *Amstelodamum* (1915) 65-79

Balbian Verster, J.F.L. de, *Burgemeesters van Amsterdam* (Zutphen 1932)

Barnard, K.H., 'A Description of the Codex Witsenii in the South African Museum', *Journal of South African Botany* XIII (1947) 1-51

Bastet, F.L., en **H. Brunsting**, *Corpus signorum classicorum musei antiquarii* (Zutphen 1982)

Bedeaux, J.C., 'De verkoop van de bibliotheek van Gisbert Cuper', *Deventer Jaarboek* 1991, 56-62.

Beekman, E.M., *The Ambonese Curiosity Cabinet* (New Haven-Londen 1999)

Begheyn, P., 'A Letter from Andries Cleyer, Head Surgeon of the United East India Company at Batavia, to Father Philip Couplet, S.J., Missionary in China, 1669', *Lias* 20-2 (1993) 245-250.

Bender, H.S., e.a., *Mennonite Encyclopedia* II (Kansas 1972)

Bergvelt, E., en **R. Kistemaker** (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Amsterdam-Zwolle 1992)

Berkel, K. van, *Citaten uit het boek der natuur* (Amsterdam 1998)

Berkel, K. van, A. van Helden en L. Palm (red.), *A History of Science in the Netherlands: Survey, Theme and Reference* (Leiden 1999)

Berkvens-Stevelinck, C., 'Une aventure mouvementée: Les dictionnaires slave, copte et égyptien de Mathurin Veyssière de la Croze (1709, 1712, 1721)', *Lias* 11 (1984) 137-144

Beughem, C. van, *Bibliographia mathematica* (Amsterdam 1688)

Birgegård, U. (red.), *J.G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684-87* (Stockholm 2002)

Blok, F.F., *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden* (Delft 1949)

Blok, F.F., 'Contributions to the History of Isaac Vossius' Library', *Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 83 (Amsterdam-Londen 1974)

Blok, F.F., *Isaac Vossius en zijn kring. Zijn leven tot zijn afscheid van koningin Christina van Zweden* (Groningen 1999)

Blondeau, R.A., *Ferdinand Verbiest. Als Oost en West elkaar ontmoeten* (Tiel-Bussum 1983)

Blussé, L., en **R. Falkenburg**, *Johan Nieuwof's beelden van een Chinareis 1655-1657* (Middelburg 1987)

Blussé, L., 'Doctor at Sea: Chou Mei-Yeh's Voyage to the West (1710-1711)', **E. de Poorter** (red.), *As the Twig is Bent... Essays in honour of Frits Vos* (Amsterdam 1990) 7-31

- Bodel Nijenhuis, J. T.**, 'Verspreide bijzonderheden over mr. Nicolaes Cornz. Witsen, burgemeester van Amsterdam'. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheid* 10 (Amsterdam 1856) 240-270
- Bodemann, Ed.**, *Der Briefwechsel des Gottfried Wilhelm Leibniz in der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover* (Hannover 1889)
- Boeren, P. C.** (red.), *Catalogus van de handschriften van het Rijksmuseum Meermanno Westreenianum* (Den Haag 1929)
- Boex, J. F. G.**, 'Henri du Sauzet, His Fellow Publishers and his Publication of the Letters of Gisbertus Cuper, 1742', *Lias* 24-1 (1997) 125-148.
- Bol, P.**, *Hand-boek behelzende de oorspronk der illustere familie van de alöm Beroemde Heeren Witsens* (Amsterdam 1774)
- Bosboom, D.**, *Perspectiva of Doorzicht-kunde* (Amsterdam 1703)
- Bosboom, D.**, *Verhandeling der algemeene Bouw-order* (Amsterdam 1705)
- Bosscha, P.**, *Opgave en beschrijving van de handschriften nagelaten door Gisbertus Cuperus* (Deventer 1842).
- Bosscha, P.** (red.), *Goethefridi Gulielmi Leibnitii et Gisberti Cuperi Epistolae mutuae ab A. 1702 usque ad 1713. In quibus res politicae istius temporis tractantur, inprimis illae quae spectant pacem traiectionam, et in quibus Europae conditio ista aetate mirifice illustratur* (Deventer 1849)
- Boterbloem, K.**, 'The genesis of Jan Struys's Perillous Voyages and the Business of the Book Trade in the Dutch Republic', *Proceedings of the Bibliographical Society of America*, 102-1 (2008) 5-28
- Bots, H.** (e.a.), *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702* (Amsterdam 1974)
- Braat, J.**, e.a., *Russians and Dutchmen [...]. Essays* (Groningen 1993)
- Brand, A.**, *Relation du voyage de Mr Evert Isbrand Envoye de sa Majesté Czarienne a l'empereur de la Chine, en 1692*, 93 & 94 (Amsterdam 1699)
- Brand, G.**, *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter* (Amsterdam 1687)
- Brand, J. A. von**, *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscoven, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien [...]. Anbey Eine Seltsame und sehr Anmerckliche Beschreibung von Siberien. Alles nach gesehen; und mit nöthigen Übersetzungen, Anmerckungen und Kupferstücken gezieret und vermehret; auch mit der über des Hn. Urhebers seeligen Abschied gehaltenen Leich-reden heraus gegeben durch Henrich-Christian von Hennin* (Wesel 1702)
- Brandt, A.**, *Seer aenmerckelycke Land- en Water-Reys onlanghs gedaen van 't Gesantschap sijner tegenwoordigh-regeerende Czaarsche Majesteit uyt Muscouw na China onder desselven Ambassadeur de Hr. Isbrand* (Tiel 1699)
- Bredius, A.**, *Niederländische Künstlerinventäre. Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte* (Den Haag 1915-1922)
- Breen, J. C.**, 'Aus dem "Itinerarium" des Christian Knorr von Rosenroth von Prof. Dr. Fuchs, Wiesbaden. Met eene inleiding en eene Hollandsche vertaling van den Latijnschen tekst door Joh. C. Breen', *Jaarboek Amstelodamum* 14-7 (1916) 201-256
- Breen, J. C. en A. W. Weissman**, 'Geschiedenis van het huis Keizersgracht 317', *Jaarboek Amstelodamum* 17 (Amsterdam 1919) 47-67
- Brouwe Ancker, A. J. M.**, 'Een paar rekeningen als bijdrage tot de Geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam', *Oud Holland* 13 (1895) 141-142
- Brouwer, H.**, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad Werkgroep 18de-eeuw* 20-1 (1988) 51-121
- Bruin, C.**, *Zededichten II* (3de druk, Den Haag 1742)
- Bruin, G. de**, *Geheimhouding en verraad: de geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1650)* (Den Haag 1991)
- Bruinvis, C. W.**, [tekst van Nicolaes Witsens graf], *De Navorscher* (1854) 274-275
- Bruyn, C. de**, *Reizen door de vermaardste delen van Klein Asia* (Delft 1698)
- Bruyn, C. de**, *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie* (Amsterdam 1711)
- Bruyn, C. de**, *Aenmerkingen over de print-verbeeldingen van de Overblyfzelen van het oude Persepolis, onlangs uitgegeven door de Heeren Chardin en Kempfer, waer in derzelver misrekeningen en gebreken klaer worden aenge-wezen [...]. Gedrukt voor den Autheur* (Amsterdam 1714)
- Buijze, W.**, *G. E. Rumphius antwoordt en Rapport [...]* 1684 (z.pl. 1998)
- Buijze, W.**, *Rumphius' bibliotheek op Ambon 1654-1702. Een biografisch lexicon van wetenschappelijke contacten destijds in Azië en vanuit Azië met Europa* (z.pl. 2004)
- Burger, C. P.**, "Varia". Eene disputatio van Nicolaas Witsen in het Amsterdamsche

Athenaeum', *Het Boek* 11-2 (Den Haag 1922) 114-116

Burman, J., *Thesaurus Zeylanicus, exhibens plantas in insula Zeylana nascentes* (Amsterdam 1737)

Burman, J., *Rariorum Afracantarum Plantarum, ad vivum delineatarum* (Amsterdam 1738)

Bussemaker, Th., 'Lijst van ambten en officien ter beveging staande van burgemeesteren van Amsterdam in 1749', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 28 (Amsterdam 1907) 474-518.

C

Cahen, G., *Les cartes de la Sibérie au XVIIIe siècle. Essai de bibliographie critique* (Parijs 1911)

Catalogus Bolongaro-Crevenna: *Catalogue des Livres de la Bibliothèque de M. Pierre-Antoinès Bolongaro-Crevenna* (Amsterdam 1789)

Catalogus Museum Boymans-van Beuningen: *Schatten van de tsaar. Hofcultuur van Peter de Grote uit het Kremlin* (Rotterdam 1995)

Catalogus British Museum: *Catalogue of printed maps, charts and plans*, 15 (Londen 1967)

Catalogus J. Burman: *Bibliotheca Burmanniana* (Leiden, 20 oktober 1800)

Catalogus Christie's, z.t., 1 december 1986

Catalogus G. Cuper: *Bibliotheca Cuperana, continens selectissimos et rarissimos in quavis facultate libros* (Deventer 1717)

Catalogus D. Hillensberg: *Bibliotheca Hillensbergiana exhibens catalogum* (Amsterdam 1683)

Catalogus J. Huydecooper: *Bibliotheca Maarseveniana* (Amsterdam 1704)

Catalogus A.W.M. Mensing: *The Mensing Library, Catalogue of the Very Valuable and Important Library formed by the Late Mr. Ant. W.M. Mensing* (Londen 1936)

Catalogus Peter de Grote en Holland: R. Kistemaker, N. Kopaneva en A. Overbeek (red.), *Peter de Grote en Holland. Culturele betrekkingen tussen Rusland en Nederland ten tijde van tsaar Peter de Grote*. (Bussum-Amsterdam 1996)

Catalogus A. Reland, *Catalogus Librorum impressorum et manuscriptorum Relandianorum* (Utrecht 1761)

Catalogus Rijksmuseum Amsterdam: Thiel, P.J.J. van, *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam. Volledig geïllustreerde catalogus* (Amsterdam-Haarlem 1976)

Catalogus Rijksmuseum Twente: O. ter Kuile, *Catalogus van de schilderijen Rijksmuseum Twente Enschede* (Enschede 1975-1976)

Catalogus M. Thévenot: *Bibliotheca Thevenotiana, sive Catalogus impressorum & manuscriptorum librorum bibliothecae viri clarissimi D. Melchisececi Thevenot* (Parijs 1694).

Catalogus M. Tydeman (Den Haag 1865)

Catalogus Van de Velde: M.S. Robinson en R. Weber, *Van de Velde drawings in the Boymans-Van Beuningenmuseum Rotterdam*, 3 dln. (Rotterdam 1979)

Catalogus Cornelis Witsen (1688): *Catalogus lapidum pretiosorum, achatum, onycurum, [...]. Nec non numismatum Graecorum, Romanorum, Indorum, et aliarum gentium, Antiquorum [...]* (Amsterdam 1688)

Catalogus Nicolaes Witsen (1747): *Bibliotheca nitidissima sive catalogus librorum, theologorum, juridicorum, historicorum, philosophicorum, de hist. naturali scriptorum, numismaticorum, antiquariorum, & miscellaneorum [...]. Quibus, dum vixit, Usus est Vir Nobilissimus atque Amplissimus Nicolaus Witsen, Senator & Judex Reipublicae Amstaelodamensis. Quorum omnium publica Auctio habebitur in Aedibus Salomonis Schouten, in platea vulgo de Kalverstraat, ad Diem Lunae 20 Martii & seqq. Anni 1747, Amsterdam, Salomon en Petrus Schouten, 1747* (ex. GAA, F. N. Witsen, met prijsaanduidingen)

Catalogus Nicolaes Witsen (1761): *Verzameling van Manuscripten en zeer Seldzame Kaarten, Nagelaten door den Wel Ed. Gestr. Heer Mr. Nicolaas Witsen [...]* (z. pl. [Amsterdam], z.j. [1761])

Catalogus Jonas Witsen (1790): *Catalogus van een Fraay Kabinet Schilderyen, Beneevens een uitmuntende Collectie Gecouleurde en Ongecouleurde Teekeningen [...]* *Alles nagelaaten by Wylenden Wel Edele Gestrenge Heer Jonas Witsen [...]* 15 Augustus 1790

Chardin, J., *Dagverhaal der reis van den ridder Chardyn na Persien en Oost-Indien door de Swarte Zee en Colchis* (Amsterdam 1687)

Clemens, J.Th.W., *Italiaanse boeken in het Nederlands vertaald (tot 1800)* (Groningen 1964)

Commelin, C., *Beschryvinge van Amsterdam*, 2 delen (Amsterdam 1693-1694)

Coolhaas, W. Ph., *Generale missiven der VOC* (Den Haag 1960-heden)

[**Coyet, B.**], *Historisch verhael of beschryving van de voyagie, gedaen onder de suite van Koenraad van Klenck, Extraord. Ambassadeur van de [...]* *H.H. Staeten Generael [...]* *aen Zaersche Maj. Van Moscovien. Nevens een pertinente beschryving van het selve rijk [...]* *Beschreven door een van sijn Excell. Suite* (Amsterdam 1677)

Cuper, G., *Lettres de critique, d'histoire, de littérature etc. écrites à divers savans de l'Europe* (Amsterdam 1742)

D

Daalder, R., en **D. Wildeman**, 'Ontdekkingen in beeld. Illustraties in gedrukte verslagen van zeereizen', *De ontdekking van de wereld*.

Nederlanders in onbekend vaarwater (1600-2000) (Amsterdam 2003) 61-75

Dapper, O., *Historische beschryving der Stadt Amsterdam* (Amsterdam 1663)

Dapper, O., *Naeukeurige beschrijving van Africa* (Amsterdam 1668)

Dapper, O., *Beschryving van Syrie en Palestyn* (Amsterdam 1677)

Darnton, R., 'Reading, Writing and Publishing in Eighteenth-century France', *The Litarary Underground of the Old Regime* (Boston 1982)

Davids, K., 'De wijde horizon van een kamergeleerde: Isaac Vossius (1618-1689) en de zeevaart', P. Hoftijzer en T. Verbeek, *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeën-geschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005) 27-39

Destombes, M., 'A Rare Chinese atlas', *Quaerendo* 4-4 (1974) 336-337

Dorssen, J.M.H. van, 'Willem ten Rhijne', *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 51 (1911) 134-229

Dozy, Ch.M., 'Olfert Dapper', *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 3 (1887), 414-435

Driessen, J., *Russen en Nederlanders 1600-1917* (Den Haag 1989) tentoonstellingscatalogus

Drima, V., 'Materiaux pour servir à l'histoire des langues turques. Le vocabulaire tatar criméen de Nicolaas Witsen', *Revue Roumaine de Linguistique* 33 (1988)

Dudok van Heel, S.A.C., 'Een minne met een kindje door Frans Hals', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 29 (Den Haag 1975) 146-160

E

Ebben, M. (red.), *Lodewijck Huygens' Spaans journaal. Reis naar het hof van de koning van Spanje, 1660-1661* (Zutphen 2005)

Eeghen, Chr. P. van, 'Dirk Valkenburg-boekhouder-schrijver-kunstschilder voor Jonas Witsen', *Oud-Holland* (1946) 58-69

Eeghen, I.H. van, 'Amsterdammers langs de Amstel', *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959) 121-134

Eeghen, I.H. van, 'De Deense admiraal Cort

Sivertsen Adeler op het Rokin', *Maandblad*.

Amstelodamum 52 (Amsterdam 1965) 33-41
Eeghen, I.H. van, 'Arnoldus Montanus book on Japan', *Quaerendo* 2-4 (1972) 250-273

Eeghen, I.H. van, 'Jan en Nicolaas van der Heyden als uitvinders', *Maandblad Amstelodamum* (Amsterdam 1973) 99-106

Eeghen, I.H. van, 'Petrus Schenck en zijn "Afbeeldingen der voornaamste gebouwen van Amsterdam"', *Jaarboek Amstelodamum* 66 (Amsterdam 1974) 117-137

Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, 6 delen (Amsterdam 1978)

Eekman, T., 'Muscovy's International Relations in the late Seventeenth Century: Johan van Keller's Observations'. *California Slavic Studies* 14 (1992) 44-67

Eisler, W., en **B. Smith** (red.), *Terra Australis. The Furthest Shore* (Sidney 1988)

Elias, J.E., *Het geslacht Elias* (Amsterdam 1937)

Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam*, 2 delen (Amsterdam 1963)

Engel, H., *Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries* (Leiden 1939)

Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de Gouden Eeuw*, 5 delen (Amsterdam 1967)

F

Fechner, J.-U., 'Die Einheit von Bibliothek und Kunstkammer im 17. und 18. Jahrhundert, dargestellt an Hand zeitgenössischer Berichte', P. Raabe (red.), *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. Und 18. Jahrhundert* (Wolfenbüttel 1977) 11-31.

Fontaine Verwey, H. de la, 'Glorie van de Blaeu-atlas', idem, *Uit de Wereld van het Boek* 3 (Amsterdam 1979) 213-225

Fontaine Verwey, H. de la, 'Dr. Joan Blaeu and his sons', *Quaerendo* 9-1 (1981) 5-23

Frank-van Westrienen, A., *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983)

Frijhof, W., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam 1981)

Frijhof, W., en **M. Prak**, *Geschiedenis van Amsterdam* 2 (Amsterdam 2004)

Fruin, R.J., *Coenraet Droste. Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen, in het leeven van den heere Coenraet Droste terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen, als ook mede sijn verdere bejegeningen aan en in verscheyde vreemde hoven en landen*. 2 delen (Leiden 1879)

Fruin, R.J., *De Gestie van dr. R.C. Bakhuizen van den Brink als archivaris des Rijks 1854-1865* (Den Haag 1926)

Fuchs, W., *The Mongol Atlas of China by Ssen-pen with Facsimile Maps Dating from about 1555*. Monumenta Sinica, Monograph no. 8 (Peiping 1946)

Furet, F., 'La "librairie" du royaume de France au 18e siècle', G. Bollème e.a., *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (Parijs-Den Haag 1965) 3-33

G

Gaastra, F., *Bewind en beleid bij de VOC 1672-1702* (Zutphen 1989)

Gebhard, J.F., *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)* 2 delen (Utrecht 1882)

Gebhard, J.F., 'Nicolaas Witsen in 1672' (z.pl. [Utrecht] 1900)

Gebhard, J.F., 'Iets over Nicolaes Witsen', *Amsterdamsch Jaarboekje* (Amsterdam 1902) 1-22

Gelder, H.A. Enno van, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626* (Utrecht 1982)

Gelder, R. van, 'De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rareitenverzamelingen, 1575-1735', E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik* (Amsterdam-Zwolle 1992) 15-38

Gelder, R. van, 'Liefhebbers en geleerde luiden', E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik* (Amsterdam-Zwolle 1992) 259-293

Gelder, R. van, 'Nec semper feriet quodcumque minabitur arcus – Engelbert Kaempfer as a Scientist in the Service of the Dutch East India Company', D. Haberland (red.), *Engelbert Kaempfer (1651-1716). Ein Gelehrtenleben zwischen Tradition und Innovation. Wolfenbütteler Forschungen* 104 (Wiesbaden 2004) 211-225

Gelder, R. van, 'De koffers van Konrad Raetzel. Een Oost-indiëvaarder keert terug', in M. van Kempen, P. Verkruijssse en A. Zuiderweg (red.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en neokoloniale literatuur en cultuur* (Leiden 2005) 183-193

Glasius, B., *Woordenboek der Nederlandsche godgeleerden ('s-Hertogenbosch 1851)*

Goes, J.A. van der, *De Ystroom* (Amsterdam 1671)

Goetz, H., 'Een van de bronnen waaruit mr. N. Witsen geput heeft voor zijn werk

"Noord-en Oost-Tartarijen" teruggevonden.

Het belang van deze ontdekking voor de geschiedenis van Nederland en Voor-Indië', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 50 (1935) 241-255

Goldgar, A., *Impolite Learning. Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680-1870* (New Haven-Londen 1995)

Golvers, N., *Ferdinand Verbiest, S.J., (1623-1688) and the Chinese Heaven. The composition of the Astronomical Corpus, its Diffusion and Reception in the European Republic of Letters* (Leuven 2003)

Gool, J. van, *De nieuwe schouburg der Nederlandsche kunstschilders en schilderessen*, 2 delen (Den Haag 1750)

Greshof, M., 'Nicolaas Witsen als maecenas', *Album der Natuur* (Haarlem 1909) 125-153.

Greshof, M., en **J.E. Heeres**, *Rumphius Gedenkboek 1702-1902* (Haarlem 1902)

Groenewald, G., 'To Leibniz, from Dorha.

A Khoi Prayer in the Republic of Letters', *Itinerario* 28-1 (Leiden 2004) 29-49

Groot, E. de, *De Atlas Blaeu-Van der Hem. De verzamelde wereld van een 17^e eeuwse liefhebber* (ongepubl. dissertatie Nijmegen 1999)

Grzimek, B. e.a., *Het leven der dieren. Encyclopedie van het dierenrijk* 5, 'Lagere kikkers en padden', 445-466; 12, 'Slurfdieren' 558-599 (Utrecht-Antwerpen 1973)

H

Haan, F. de, 'Uit oude notaris papieren II. Andreas Cleyer', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 46 (1903) 423-458

Haan, F. de, *Priangan. De Preanger regentschappen onder Nederlandsch bestuur tot 1811*, 4 delen (Batavia-Den Haag 1910)

Haberland, D., *Von Lemgo nach Japan. Das ungewöhnliche Leben des Engelbert Kaempfer 1651 bis 1716* (Bielefeld 1990)

Haberland, D. (red.), *Engelbert Kaempfer Werke* 2, *Briefe 1683-1715* (München 2001)

Haga, A., *Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche Eilanden. Historische Bijdrage, 1500-1883*, 2 delen (Batavia-Den Haag 1884)

Hallema, A., 'Memoranda. Briefwisseling tusschen Hendrik Swellengrebel te Moskou en zijn zoon Johannes alsmede tusschen Nicolaes Witsen te Amsterdam en Johannes Swellengrebel, 1687-1715. Een bijdrage tot de Nederlandsch-Russische en Nederlandsch-Kaapsche betrekkingen', *De Navorscher* 80 (Amsterdam 1931) 27-44, 49-62

Ham, G. van der, 'Leti in Amsterdam 1683-1701. Zijn werk over de stad en zijn positie als

“historieschrijver” (ongepubl. doctoraal-scriptie UvA, 1981)

Hardenberg, H., *Tussen zeerovers en christen-slaven* (Leiden 1950)

Hart, G. 't, 'Nicolaas Witsen en zijn voorouders', *Oud-Holland* (1952) 74-97

Havart, D., *Op- en ondergang van Cormandel* (Amsterdam 1693)

Hazewinkel, H.C., 'Vergeving van ambten', *Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam 1958) 119-128

Heeres, J.E., *Abel Janszoon Tasmans journaal* (Amsterdam 1898)

Heeringa, K., 'Overzicht van de betrekkingen van Rusland tot Nederland tot aan het jaar 1800, door N.N. Bantys-Kemenskij', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 51 (1930) 35-104

Heiden, F. Jz. van de, *Vervarelijke Schip-breuk van 't Oost-Indisch Jacht Ter Schelling onder het landt van Bengale* (Amsterdam 1675)

Heringa, J., *De eer en hoogheid van de staat* (Groningen 1961)

Heringa, J., *François Fagel. Portret van een honnête homme* (Zutphen 1982)

Hilman, J., *Alphabetisch overzicht der tooneelstukken van J. Hilman*, 2 delen (Amsterdam 1878)

Hoftijzer, P., 'Between Mercury and Minerva: Dutch Printing Offices and Bookshops as Intermediaries in Seventeenth-century Scholarly Communication', H. Bots en F. Waquet, *Commercium litterarium. La communication dans la République des lettres 1660-1750. Forms of Communication in the Republic of Letters* (Amsterdam-Maarssen 1993) 119-131

Hollstein, F.W.H., *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, dl. 25 (Rotterdam-Amsterdam 1999)

Honert, J. van den, *Brieven over Gewigtige Onderwerpen aan Nicolaas Witsen* (Leiden 1744)

Honoré Naber, S.P., 'Een tweede uitgave van Witsen's "Scheepsbouw en Bestier" ontdekt', *Het Boek* 3 (Den Haag 1914) 81-95

Hoogewerff, G.J. (red.), *De twee reizen van Cosimo de Medici prins van Toscane door de Nederlanden (1667-1669). Journalen en documenten* (Amsterdam 1919)

Houbraken, A., *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, 3 dln. (Amsterdam 1718-1721)

Hotz, A., 'Over afbeeldingen van Persepolis en Palmyra door Nederlanders', *Oud-Holland* 29 (1911) 25-34

Hoving, A.J., 'A 17th-century Dutch 134-foot Pinas. I/II. A Reconstruction after Aeloude en Hedendaegse Scheepsbouw en Bestier by Nicolaas Witsen 1671', *The International Journal of Nautical Archeology and Underwater Exploration* (1988) 17-3, 211-222; 17-4, 331-338

Hoving, A., *Nicolaes Witsens Scheepsbouw-konst Open gestelt* (Franeker 1994)

Huet, G., *Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1886)

Huffel, N.G., 'Varia. N. Witsens Architectura Navalis. Een merkwaardig verboden boek', *Het Boek* 4 (Den Haag 1915)

Hulshoff Poll, E., 'Analecta Henniniana. Iets over het leven en werk van H. Chr. Henninius (1658-1704)', *Antidoron. Aangeboden aan prof. dr. Sophia Antoniadis* (Leiden 1956) 84-99

Huussen, A.H., 'The Relations between the Classis of the Reformed Church at Amsterdam and the Congregations in Muscovy during the 17th Century', Braat 1993, 135-159

I

Ides, E.Y., *Driejaarige Reize naar China, te lande gedaan door den Moscovischen gezant E. Ysbrants Ides* (Amsterdam 1704)

Israels, J.I., *Nederland als centrum van de wereld-handel 1585-1740* (Franeker 1991)

Israels, J.I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001)

J

Jacob, H.K. s', *De Nederlanders in Kerala 1663-1701. De memories en instructies betreffende het commandement Malabar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Den Haag 1976)

Jöcher, Chr.G., *Allgemeines Gelehrtenlexicon* (Leipzig 1750-?)

Jong, J. de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht-Antwerpen 1987)

Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeezezen* (Haarlem 1858)

Jorink, E., *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715* (Leiden 2006)

Jost, I., *Drie stenen voor een bibliotheek. Klassieke kunst en de Utrechtse universiteit* (Den Haag 1980)

K

Kernkamp, G.W., *De Regeering van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672), ontworpen door Hans Bontemantel* (Den Haag 1897)

- Keuning, J.**, 'Isaac Massa, 1586-1643', *Imago Mundi* 10 (1953) 65-79
- Keuning, J.**, 'Nicolaas Witsen as a cartographer', *Imago Mundi* 11 (1954) 95-110
- Klaversma, N.**, en **K. Hannema**, *Jan en Caspar Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum* (Hilversum 1999)
- Kleerkoper, M.M.**, en **W.P. van Stockum**, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw* (Den Haag 1914)
- Klemp, E.**, *Asia in Maps from Ancient Times to the Mid-nineteenth Century* (Leipzig 1989)
- Klever, W.N.A.**, 'Burchard de Volder (1643-1709), a Crypto-spinozist on a Leiden Cathedral', *Lias* 15-2 (1988) 191-243
- Knegtman, P.J.**, *Professoren van de stad* (Amsterdam 2007)
- Koeman, C.**, *Collection of Atlases in the Netherlands* (Leiden 1961)
- Koeman, C.**, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of Terrestrial, Maritime and Celestial Atlases and Pilot Books, Published in the Netherlands up to 1880* (Amsterdam-Alphen a/d Rijn 1967-1985)
- Kok, J.**, *Vaderlandsch Woordenboek* 32, 38 delen (Amsterdam 1785-1796)
- Kolbe, P.**, *Naaukeurige en uitvoerige Beschrijving van Kaap de Goede Hoop*, 2 delen (Amsterdam 1727)
- Koningsbrugge, J.S.A.M. van**, 'Of Diplomats, Merchants and Regents; Dutch-Baltic Relations in the Period 1697-1709', Braat 1993, 159-183
- Koningsbrugge, J.S.A.M. van**, *Tussen Rijswijk en Utrecht. De diplomatieke betrekkingen tussen Zweden en de Verenigde Nederlanden 1697-1713* (Diss. Groningen 1996)
- Koningsbrugge, J.S.A.M. van**, 'Van kwaad tot erger: de verslechterende Nederlands-Russische relaties 1711-1718', E. Waegemans en H. van Koningsbrugge (red.), *Noord- en Zuid-Nederlanders in Rusland 1703-2003* (Groningen 2004) 3-31
- Kooymans, L.**, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997)
- Kooymans, L.**, *De Doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004)
- Kooymans, L.**, *Gevaarlijke kennis. Inzicht en angst in de dagen van Jan Swammerdam* (Amsterdam 2007)
- Kopanev, N.A.**, 'Nederlandse uitgevers en boekhandelaren en de zaak van Peter de Grote', R. Kistemaker e.a. (red.), *Peter de Grote en Holland* (Bussum 1996) 94-103
- Korb, J.G.**, *Tagebuch der Reise nach Russland, herausgegeben und eingeleitet von Gerhard Korb, übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Edmund Leingärtner* (Graz 1968)
- Kornicki, P.**, 'European Japanology at the End of the Seventeenth Century', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 56 (1993) 502-524
- Korolkova, J.**, 'Nomadisch goud in de Siberische collectie van Peter de Grote', [Hermitage Amsterdam] *Perzië, dertig eeuwen kunst & cultuur* (Zwolle 2007) 33-43
- Kraft, E.S.**, 'Die chinesische Büchersammlung des Grossen Kurfürsten und seines Nachfolgers', *China und Europa* (tentoonstellings-catalogus Berlijn 1973)
- Kraft, E.S.**, 'Christian Mentzel, Philippe Couplet, Andreas Cleyer und die chinesische Medizin. Notizen aus Handschriften des 17. Jahrhunderts', H. Wormit (red.) *Fernöstliche Studien WolfHaenisch zugeeignet* (Marburg 1975) 158-196
- Kraft, E.S.**, 'Frühe chinesische Studien in Berlin', Walter Artelt en Edith Heischkel-Artelt (red.), *Christian Mentzel und der Hof des grossen Kurfürsten als Mittelpunkt weltweiter Forschung*, *Medizinhistorisches Journal* 11, 1-2 (1976) 92-128
- Kraft, E.S.**, 'Andreas Cleyer, Tagebuch des Kontors zu Nagasaki auf der Insel Decima (20-10-1682 bis 5-11-1683)', *Bonner Zeitschrift für Japanologie* 6 (Bonn 1985) 1-219
- Kramp, F.G.**, 'A New Map of the Northern and Eastern Part of Asia and Europe', *Remarkable Maps of the xvth, xvith & xviiith Centuries Reproduced in their Original Size* (Amsterdam 1894-1897)
- Krogt, P.C.J. van der**, *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811* (Utrecht 1985)
- Krogt, P.C.J. van der** (red.), *Atlas Maior of 1665*, 8 delen (Keulen 2005-2006)
- Krogt, P.**, en **E. de Groot**, *The Atlas Blaeu-Van der Hem of the Austrian National Library. Volume III, The British Isles, Northern and Eastern Europe. Descriptive catalogue of volumes 18-24 of the Atlas* (Houten 2002)
- Kronenberg, H.**, 'Iets over het geslacht De Hochepped', *Wapenheraut* 7 (1903) 1-12
- Kuylen, J.**, 'De Danziger botanicus en koopman Jacob Breyne (1637-1697) en zijn betekenis voor de Hollandse plantkunde', *Tijdschrift voor de*

Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek 5 (1982) 116-118.

L

Landwehr, J., *Romeyn de Hooghe (1645-1708) as Book Illustrator. A Bibliography* (Amsterdam 1970)

Landwehr, J., *A Bibliography of Publications Relating to the Dutch East India Company, 1602-1800* (Utrecht 1991)

Lazar, M., 'The Manuscript Maps of Engelbert Kaempfer', *Imago Mundi* 34 (1982) 66-71

Lee, S., *Dictionary of National Biography* (Londen 1899)

Leeuw, M. den, 'De herontdekking van het plafond voor het rariteitenkabinet van Nicolaes Witsen', M. den Leeuw en M. Pruijs (red.), *De Gouden Bocht van Amsterdam* (z.pl., z.j. [2006]) 46-49

Leeuwenhoek, A. van, *Sesde Vervolger der Brieven, geschreven aan verscheide hooge standpersonen en geleerde luijden* (Delft 1697)

Lehmann, L.Th., *De galeien. Een bijdrage aan de kennis der zeegeschiedenis* (Amsterdam 1987)

Lehmann, L.Th., 'Witsen en de oudheid', idem, *Laden ledigen* (Amsterdam 2008) 142-147

Leibniz, G.W., *Sämtliche Schriften und Briefe. 1. Reihe: Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel* 18 delen (1923-2005)

Lelong, J., *Den Koophandel van Amsterdam, naar alle gewesten des weerelds* (Amsterdam 1714)

Leupe, P.A., *De reizen der Nederlanders naar het Zuidland* (Amsterdam 1868)

Leupe, P.A., 'Herbert de Jager', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (1869) 67-97

Leupe, P.A., 'Georgius Everardus Rumphius, Ambonsch natuurkundige der zeventiende eeuw', *Natuurkundige verhandelingen der Koninklijke Akademie* 13 (Amsterdam 1871) 1-63

Leupe, P.A., 'De reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden in de 17de en 18de eeuw'. *Bijdragen Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 10 (1875)

Levykin, A.K., 'Het Grote Gezantschap 1697-1698', *Catalogus Museum Boymans-Van Beuningen* (Rotterdam 1995)

Lindeboom, G.A., *The Letters of Jan Swammerdam to Melchisédec Thévenot* (Amsterdam 1975)

Locher, Th.J.G., *Peter de Grote* (Amsterdam 1947)

Locher, Th.J.G., en **P. de Buck**, *Nicolaes Witsen Moscovische Reyse 1664-1665*, 3 delen (Den Haag 1966-1967)

Loon, G. van, *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*, 4 delen (Den Haag 1723-1731)

Losman, A., 'Drei schwedische Büchersammler des 17. Jahrhunderts. Per Brahe d.J., Carl Gustaf Wrangel, Magnus Gabriel De la Gardie', D. Lohmeier (red.), *Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein* (Neumünster 1978) 159-173

Lubach, D., 'Teekeningen van Javaansche planten, bezorgd door Nicolaas Witsen', *Album der Natuur* 1 (Haarlem 1880)

Lugt, F., *Répertoire des catalogues de ventes publiques* (Den Haag 1938)

Lugt, F., *Wandelingen met Rembrandt in en om Amsterdam* (2e verm. druk, z.pl., 1915)

Lunsingh Scheurleer, P., 'Het Witsenalbum. Zeventiende-eeuwse Indiase portretten op bestelling', *Bulletin van het Rijksmuseum* 44-3 (1996) 167-210, 231-251

Lykova, E.E. (red.), *F. Lefort, Recueil des documents* (Moskou 2006)

[**Lyons, H.**], *The record of the Royal Society of London for the Promotion of Natural Knowledge* (4de druk, Londen-Edinburgh 1940)

M

M., A., 'Plates of Drawings by Nicolaes Witsen', *Mariner's Mirror* 15-2 (1929) 190-196

Mare, A.J. de, *Catalogus der gedrukte werken van het Museum Meermanno Westreenianum*, 2 delen (Den Haag 1937-1940)

Massie, R.K., *Peter the Great. His Life and World* (Londen 1981)

Maty, P.H., *A General Index to the Philosophical Transactions, from the First to the End of the Seventieth Volume* (Londen 1787)

Meiden, G.W. van der, 'Isaac Massa and the beginnings of Dutch-Russian relations', *Braat* 1993, 27-41

Meister, G., *Der Orientalisch-Indianische Kunst- und Lust-Gärtner* (Dresden 1692)

Merian, M.S., *Metamorphosis insectorum Surinamensium ofte verandering der Surinaamsche insecten* (Amsterdam 1705)

Meulen, R. van der, 'Peter de Groote en het Hollandsch', *Onze Eeuw* 13-3 (Haarlem) 117-138

Middelkoop, N. (red.), *Kopstukken. Amsterdamers geportretteerd 1600-1800* (Bussum 2002)

Miert, D. van, *Illuster onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704* (Amsterdam 2005)

Moes, W., 'Een "album amicorum" van Petrus Schenck', *Oud Holland* (1904) 147-155

Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 2 en 4 (Den Haag 1916)

Morhof, D., *Brief, over het breecken van een glase roemer door seecker Menschelijck geluyt* (Amsterdam 1672)

Morhof, D., *Polyhistor, in tres tomos, literarium, philosophicum et practicum, divisus. Opus posthumum* (Lubeck 1708)

Muller, F., *Essai d'une bibliographie Neerlandorussie. Catalogue d'une collection remarquable* (Amsterdam 1859; 1960)

Müller, G.F., *Sammlung Russischer Geschichte* 1e St. (Sint-Petersburg 1733)

Müller, K., 'Gottfried Wilhelm Leibniz und Nicolaas Witsen', *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften* (1955) 1-45

N

Naudé, G., *Advice on establishing a library* (1627) (Connecticut 1976)

Nederlands adelsboek 25 (z.pl. 1952)

Nelson, Ch. E., 'Nicolaas Witsen's Letter of 1698 to Martin Lister about a Dutch Expedition to the South Land (Western Australia): The Original Text and a Review of its Significance for the History of Australian Natural History', *Archives of Natural History* 21 (1994) 147-167.

Neuye, J., *De gewrooke Lucretia* (Amsterdam 1669)

Neverov, O., 'De collecties van de kunstkamera van Peter de Grote', *Catalogus Peter de Grote en Holland* (Amsterdam-Bussum 1996) 18-22

Nieuhof, J., *Het Gezantschap [...] aan den grooten Tartarischen Cham, den tegenwoord. Keizer van China* (Amsterdam 1665)

Nierop, H. van, E. Grabowsky e.a. (red.), *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de Gouden Eeuw* (Zwolle/Amsterdam 2008)

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, 10 delen (Leiden 1911-1937)

Nijhoff, W., 'De Anglophobie van Nic. Witsen en verschillende redactien van zijn Scheepsbouw, 1671', *Het Boek* (Den Haag 1925) 88-96

Nijhoff, W., 'Een variant in Van IJk's Scheepsbouwkonst in verband met Witsen's Scheepsbouw', *Het Boek* (Den Haag 1925) 139-144

Nouvelle Biographie Générale 7 (Parijs 1855)

O

Obolensky, M. en D. van der Linde, *Histoire des guerres de la Moscovie (1601-1610) publiée pour la première fois, d'après le ms. original de 1610* (Brussel 1866)

Okhuizen, E., 'The Dutch Contribution to the Cartography of Russia during the 16th-18th Centuries', Braat 1993, 71-117

Okhuizen, E., 'De Nederlandse bijdrage aan de kaartenverzameling van Peter de Grote', R. Kistemaker e.a. (red.), *Peter de Grote en Holland. Culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Rusland en Nederland ten tijde van tsaar Peter de Grote* (Bussum-Amsterdam 1996) 108-114

Oostrom, F. van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006)

Oostwoud, J., *Maandelykse Mathematische Liefhebberij* 7 (Purmerend 1759)

Oudaan, J., *Roomsche Mogentheyte* (Amsterdam 1669)

Oudaan, J., *Joachim Oudaans Poëzy*, 3 delen (Amsterdam 1712)

P

Patin, Ch., *Relations Historiques et Curieuses de Voyages, en Allemagne, Angleterre, Hollande, Boheme, Suisse, &c.* (Lyon 1674)

Peters, M., 'Nicolaes Witsen and Gijsbert Cuper. Two Seventeenth-century Dutch Burgomasters and their Gordian Knot', *Lias* 16-1 (1989) 111-151

Peters, M., 'From the study of Nicolaes Witsen (1641-1717). His life with books and manuscripts', *Lias* 21-1 (1994) 1-49

Peters, M., 'Nepotisme, patronage en boekdedicaties bij Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester van Amsterdam', *Lias* 25-1 (1998) 83-134

Peters, M., en F. André de la Porte, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de Kust van Coromandel in India* (Amsterdam 2002)

Porta, A., *Joan en Gerrit Corver, De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen-Amsterdam 1975)

R

Rabus, P., *De Boekzaal van Europe* (Rotterdam 1692-1702)

Raper, P.E., *A Dictionary of Southern African Place Names* (Johannesburg 1989)

Raptschinsky, B., *Peter de Grootte in Holland 1697-1698* (Zutphen 1925)

- Raptschinsky, B.**, 'Uit de geschiedenis van den Amsterdamschen handel op Rusland in de XVIIe eeuw. Georg Everhard Klenck', *Jaarboek Amstelodamum* 34 (1937) 57-83
- Raptschinsky, B.**, 'Het gezantschap van Koenraad van Klenck naar Moskou', *Jaarboek Amstelodamum* 36 (1939) 149-199
- Raptschinsky, B.**, 'Bescheiden betreffende het gezantschap van Koenraad van Klenck naar Moscovië in 1675-1676', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 59 (1938) 83-191
- Regteren Altena, I.Q., en P.J.J. van Thiel**, *De portret-galerij van de Universiteit van Amsterdam en haar stichter Gerard van Papenbroeck 1673-1743* (Amsterdam 1964)
- Reitz, J.F.**, *Oude en nieuwe staat van 't Russische of Moskovische Keizerrijk* 3 (Utrecht 1744)
- Renard, L.**, *Poissons ecrevisses et crabes, de diverses couleurs et figures extraordinaires, que l'on trouve autour des isles Moluques, et sur les côtes des Terres Australes: peints d'après Nature durant la Régence de Messieurs Van Oudshoorn, Van Hoorn, Van Ribeeck & Van Zwoll, successivement Gouverneurs-Généraux des Indes Orientales pour la Compagnie de Hollande* (Amsterdam 1754)
- Rietbergen, P.J.A.N.**, 'Witsen's World. Nicolaas Witsen (1641-1717) between the Dutch East India Company and the Republic of Letters', *Itinerario* 9-2 (Leiden 1985) 121-134
- Rietbergen, P.J.A.N.**, 'C.C. Rumpf, G. Cuper and cultural relations between Sweden and the Dutch Republic during the last quarter of the 17th century', J.Ph.S. Lemmink e.a. (red.), *Baltic Affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800. Essays* (Nijmegen 1990) 315-342.
- Rieth, E.**, 'Quelques remarques à propos du Dictionnaire de Marine (1702) de Nicolas Auban', *Neptunia* 190 (1993) 28-31
- Ringeling, J.H.A.**, 'De lantaarn van Ydoorn', *Jaarboek Amstelodamum* 55 (1963) 106-130
- Robinson, M.S.**, *The Paintings of the Van de Veldes* (Greenwich 1990)
- Robyn, J.**, *Hollandsche Scheepsbouw: Waer in vertoont wert hoedanigh alle Scheepstouwen en andere deelen in een volmaeckt Schip geplaetst zijn, en genaemt werden: Beneffens het Bouwen en toetakelen van alle Scheepen, en dat volgens een gestelde Maat* (Amsterdam 1678)
- Roche, D.**, 'Un savant et ses livres au XVIIIe siècle. La bibliothèque de Jean Jacques Dortous de Mairan', *Les Républicains des Lettres. Gens de Culture et Lumières au XVIIIe Siècle* (Paris 1988) 47-84
- Roemer, B. van de**, 'God en het rariteitenkabinet. Het religieuze motief van Noord-Nederlandse rariteitenverzamelaars einde zeventiende en begin achttiende eeuw', *Theoretische Geschiedenis* 25, 2/3 (1998) 242-255
- Roemer, B. van de**, *De Geschiede Natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)* (ongepubliceerde dissertatie, Amsterdam 2005)
- Roeper, V., en B. Walraven** (red.), *De wereld van Hendrik Hamel. Nederland en Korea in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003)
- Roessingh, M.P.H.**, *Sources of the History of Asia and Oceania in the Netherlands* (München-New York-Londen-Parijs 1982)
- Roorda, D.J.**, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978)
- Ruitenbeek, K.**, 'Mazu, the Patroness of Sailors, in Chinese Pictorial Art', *Artibus Asiae* 58, 3-4 (1999) 281-325
- Rumphius, G.E.**, *D'Amboinsche Rariteitkamer* (Amsterdam 1705)
- Rumphius, G.E.**, 'Antwoord en Rapport', ed. B.W.A.E. Sloet tot Olthuis. *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 13-2, 1 (Zwolle 1856)
- Rumphius, G.E.**, 'De Generale Lantbeschrijvinge van het Ambonse Gouvernement', *Bijdragen Taal-, Land-, en Volkenkunde* 64, 1-327 en 1-162
- Rynck, P. de, en A. Welkenhuysen**, *De Oudheid in het Nederlands* (Baarn 1992)

S

- Scheltema, J.**, *Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelver wederkeerige betrekkingen*. 4 delen (Amsterdam 1817-1819)
- Scheltema, J.**, 'Uittreksels uit het bijzonder verbaal, nopens de deputatie en ambassade daarop gevolgd, in Engeland, 1689, gehouden door Mr. Nicolaas Witsen, burgemeester te Amsterdam', idem: *Geschied- en letterkundig mengelwerk* 3 (Amsterdam 1823) 131-170
- Scheltema, P.**, *Aemstel's Oudheid of Gedenwaardigheden van Amsterdam*, 7 delen (Amsterdam 1855-1885)
- Scheltema, P.**, 'Lambert Opsy', *Aemstel's Oudheid of Gedenwaardigheden van Amsterdam* 3 (1859) 35-39

- Scheltema, P.**, [over Bilhamer, Joost Janszoon, beeldsnijder en landmeter], *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* 3 (1859) 37-38; 5 (1863), 195-196; 9, 197-211.
- Scheltema, P.**, 'Brieven van Nicolaas Witsen, aan burgemeesteren van Amsterdam uit Londen geschreven na de verheffing van Willem III tot koning van Engeland', *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* 4 (1861) 91-146; 5 (1863) 87-166
- Scheltema, P.**, 'Czaar Peter's verblijf te Amsterdam in de jaren 1697-1698 en 1716-1717', *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* 6 (Amsterdam 1872) 223-240
- Scheltema, P.**, 'Nicolaes Witsen, eene autobiographie met verklarende aantekeningen', *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* 6 (Amsterdam 1872) 39-61.
- Scheltema, P.**, 'De Russische ambassade te Amsterdam in de jaren 1687 en 1688', *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* 7 (Amsterdam 1885) 29-51
- Scheltema, P.**, *Inventaris van het Amsterdamse archief* (Amsterdam 1874)
- Scherz, G.** (red.) *Nicolai Stenonis epistolae et epistolae ad eum datae quas cum prooemio ac notis Germanice scriptis* (Copenhagen-Freiburg 1952)
- Schilder, G.G.** (red.), *De ontdekkingsreis van Willem Hesselsz de Vlaming in de jaren 1696-1697, 2 delen, Linschoten-Vereeniging* 78 en 79 (Den Haag 1976)
- Schwartz, G.**, 'Jan van der Heyden and the Huydecopers van Maarsseveen', *The J. Paul Getty Museum Journal* 11 (1993) 197-220
- Schwartz, G.**, *Rembrandt, zijn leven, zijn schilderijen* (Maarsseveen z.j.)
- Schwartz, G., en P. Saenredam** (red.), *Jaarboek van Constantijn Huygens, den zoon van 21 October 1688 tot 2 September 1696*, 6 delen (Utrecht 1876-1915)
- Sebeok, T.**, 'The Seventeenth-Century Chermis: The Evidence from Witsen', M. Black en W. Smalley, *On Language, Culture and Religion in Honor of Eugene A. Nida* (Den Haag 1974) 301-314
- Selm, B. van**, *Een menigte treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht 1987)
- Selm, B., en H. de Kooker**, *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800* (Utrecht 1993)
- Semjonov, J.**, *De verovering van Siberië. Een epos van menselijke hartstochten* (Den Haag, z.j.)
- Serwouters, J.**, *De grooten Tamerlan, met de dood van Bayazet de 1, Turks keizer* (Amsterdam 1657)
- Solovjova, T.**, 'Die Niederlande und die Schaffung der russischen Flotte im Baltischen Meer', C. Horstmeier e.a., *Around Peter the Great* (Groningen 1997) 35-42
- Spies, M.**, 'Amsterdam School-orations from the Second Half of the 17th Century', *Lias* 22 (1995) 99-115.
- Spies, P.**, e.a., *Het grachtenboek* (Den Haag 1991)
- Stapel, F.W.**, 'Nog eenige gegevens over Herbert de Jager', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* (1931) 314-316
- Stegeman, S.**, 'De Moralitate ac Utilitate Dedicatum. Dedications to and by Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712)', *Lias* 22 (1995) 175-196
- Stegeman, S.**, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996)
- Struys, J.J.**, *Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige Reysen* 3 dln. (Amsterdam 1676)

T

- Tachard, G.**, *Reis na Siam, gedaan door den Ridder de Chaumont, Gezant van zyn allerchristelykste majesteit aan den koning van Siam* (Amsterdam 1687)
- Tavernier, R.**, *Russia and the Low Countries. An international bibliography 1500-2000* (Groningen 2006)
- Tex, N.J. den**, *Jacob Hop. Gezant der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1861)
- Thévenot, M.**, *Relations de divers voyages curieuses* (Parijs 1661-1681)
- Thiel, P.J.J. van**, *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam. Volledig geïllustreerde catalogus* (Amsterdam-Haarlem 1976)
- Thieme, U., en F. Becker**, *Allgemeine Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig 1907-1950)
- Thissen, P.**, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische achtergronden van geletterden in de Republiek* (Amsterdam-Maarsseveen 1994)
- Tiele, P.A.**, *Essai d'une bibliographie Neerlandorusse. Catalogue d'une collection remarquable* (Amsterdam 1859; 1960)
- Tiele, P.A.**, *Nederlandsche bibliografie van land- en volkenkunde* (Amsterdam 1884)
- Tiele, P.A.** (red.), *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae* (Den Haag 1887)

Troostenburg de Bruyn, C.A.L. van, *Biografisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893)

U

Ueding, G. (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 2 (Tübingen 1994)

Uffenbach, Z.C. von, *Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, 3 delen (Frankfurt-Leipzig-Ulm 1753-1754)

Uhlenbeck, C.C., *Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland ten bate der Nederlandsche Geschiedenis op last der regeering ingesteld* (Den Haag 1891)

V

Valentijn, F., *Oud en Nieuw Oost-indiën*, 5 delen (Dordrecht-Amsterdam 1724-1726)

Valentijn, F., *Verhandeling der zee-horenkens en zee-gewassen in en omtrent Amboina en de nabyliggende eilanden* (Amsterdam 1754)

Valentini, M.B., *Museo Museorum, oder Vollständige Schau-Buehne aller Materialien und Specereyen, nebst deren natuerlichen Beschreibung* (Frankfurt am Main 1704)

Vallotton, H., *Peter der Grosse* (München 1978)

Vateishvili, J. L., 'Georgian-Dutch Relations in the Last Twenty-five Years of the 17th Century', Braat 1993, 117-135

Veen, H.Th. van, en A.P. McCormick, *Tuscany and the Low Countries* (Florence 1985)

Veen, J. van der, 'Met grote moeite en kosten. De totstandkoming van zeventiende-eeuwse verzamelingen', E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik* (1992) 51-69

Veen, J. van der, 'Dit klein vertrek bevat een Weereld vol gewoel. Negentig Amsterdammers en hun kabinetten', E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik* (1992) 232-258; bijlage 1, 313-334

Veenendaal, A.J., *Het dagboek van Gisbert Cuper, gedeputeerde te Velde gehouden in de zuidelijke Nederlanden in 1706* (Den Haag 1950)

Veenendaal, A.J., 'Bijdrage tot de iconographie van Gisbert Cuper en zijn vrouw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 8 (1954) 13-17

Veluwenkamp, J.W., 'n Huis op Archangel. De Amsterdamse koopmansfamilie Thesing 1650-1725'. *Jaarboek Amstelodamum* 69 (Amsterdam 1977) 123-140

Veluwenkamp, J.W., *Archangel. Nederlandse*

ondernemers in Rusland 1550-1785 (Amsterdam 2000)

Verkruysse, P.J., 'Het boekenmecenaat in de zeventiende eeuw', *De Zeventiende Eeuw* 6-1 (1990) 137-144

Verkruysse, P.J., 'Holland "gedediceerd". Boekopdrachten in Holland in de 17de eeuw', *Holland* 4-5 (1991) 225-242

Vermeulen, A.J.C., *The Deshima Dagregisters 1, 1680-1690* (Leiden 1986)

Vermij, R., 'Bijdrage tot de bio- en bibliografie van Johannes Hudde', *GEWINA* 18 (1993) 25-35

Vermij, R., 'Correspondence of Dirk Rembrandtszoon van Nierop (1610-1682)', *Lias* 23 (1996) 49-69

Vet, J.J.V.M. de, 'Maecenaat in de pruikentijd', *Handelingen van het 38^e filologencongres gehouden te Nijmegen* (Nijmegen 1984) 149-177

Vincent, L. *Wondertooneel der Natuure* (Amsterdam 1706)

Vloten, J. van, *Hoof't's Brieven* (Leiden 1855)

Vooght, C.J., *De nieuwe groote lichtende Zee-fakkels*, 5 delen (Amsterdam 1682-1684)

Voorbeytel Cannenburg, W., 'Witsen's Scheepsbouw', *Jaarverslag Scheepvaartmuseum* 1954-1955 (Amsterdam 1955)

Vos, F., 'Master Eibokken on Korea and the Korean Language: Supplementary Remarks to Hamel's Narrative', *Transactions of the Royal Asiatic Society, Korea Branch*, 50 (1975) 7-42

Vos, J., *Alle de gedichten*, 2 delen (Amsterdam 1662-1671)

Vries, D. de, 'Atlases and Maps from the Library of Isaac Vossius (1618-1689)', *Imago et mensura mundi* (1985)

W

Waals, J. van der, *De prentschat van Michiel Hinlopen. Een reconstructie van de eerste openbare papierkunstverzameling in Nederland* (Den Haag 1988)

Waegemans, E., *In de beste der werelden. Russen in het westen* (Antwerpen-Baarn 1990)

Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*, 15 (2de druk, Amsterdam 1770)

Waller, F.G., *Biographisch woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs* (Den Haag 1938)

Wieder, F.C., *Tasman's kaart van zijn Australische ontdekkingen, 1644 'De Bonaparte-kaart'* (Den Haag 1942)

- Wieder, F.C.**, *Monumenta Cartographica. Reproductions of Unique and Rare Maps, Plans, Views in the Actual Size of the Originals; Accompanied by Cartographical Monographs* 6 dln. (Den Haag 1925-1933)
- Wijbrands, C.N.**, *Het Amsterdamsche Tooneel van 1617 tot 1672* (Utrecht 1873)
- Wijnands, D.O.**, *The Botany of the Commelins* (Rotterdam 1983)
- Wijnands, D.O.**, 'Burman's Prodrromus Florae Capensis', *Botanical Journal of the Linnaean Society* (1992) 485-502
- Wijnman, H.F.** (red.), *Historische gids van Amsterdam* (Amsterdam 1974)
- Wijnroks, E.H.**, 'Jan van de Walle and the Dutch Silk-trade with Russia, 1578-1635', Braat 1993, 41-59
- Wijnroks, E.**, *Handel tussen Rusland en de Nederlanden 1560-1640* (Nijmegen 2003)
- Wildeman, G.J.D.**, 'De twee edities van Witsens Scheepsbouw nader bekeken', A.J. Hoving, *Nicolaes Witsens Scheeps-bouw-konst Open gestelt* (Franeker 1994)
- Wildeman, D.**, 'Variations on Witsen. A look at the two editions (1671, 1690) of Witsen's Treatise on Shipbuilding', A.J. Hoving, *Seventeenth Century Dutch Shipbuilding Unveiled*. (Texas A&M University Press, 2009)
- Wills, J.**, 'A Case Study of Old Books and Global Consciousness', *Journal of Early Modern History* (2009)
- Wilson, M.L.**, Th. Toussaint van Hove-Exalto, W.J.J. van Rijssen, *Codex Witsenii. Annotated Watercolours of Landscapes, Flora and Fauna Observed on the Expedition to the Copper Mountains in the Country of the Namaqua Undertaken in 1685-6 by Simon van der Stel, Commander at the Cape of Good Hope. Copied at the Cape in 1692 for Nicolaas Witsen, Mayor of Amsterdam, Member of the Amsterdam Chamber of the Dutch East India Company. Ambassador to Great Britain, &c. &c.* (Kaapstad-Amsterdam 2002)
- Winau, R.**, *Christian Mentzel und die Academia Naturae Curiosorum* (Mainz 1970)
- Winkel, J. te**, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, 2 delen (Haarlem 1922-1927)
- Wladimiroff, I.**, *De kaart van verzwegen vriendschap* (Groningen 2008)
- Woordenboek der Nederlandse taal**, 29 delen (Den Haag 1882-1998)
- Worp, J.A.**, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* 1 (Groningen 1904)
- Worp, J.A.**, *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*, 6 delen (Den Haag 1911-1917)
- Wrangel, E.**, *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw* (Leiden 1901)
- Würzbach, A. von**, *Niederländisches Künstlerlexicon* (Wenen-Leipzig 1906-1911)

Z

- Zakharov, V.**, 'Jan Lups – Der Handelsagent Peters 1', *Baltic Studies* 4 (Groningen 1997) 78-86
- Zandvliet, K.**, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam 2006)
- Zavitoechina, M.**, 'De Siberische collectie van Peter de Grote', R. Kistemaker e.a. (red.) *Catalogus Peter de Grote en Holland* (1996) 203.
- Zuiden, D.S. van**, 'Nieuwe bijdrage tot de kennis van de Hollandsch-Russische relaties in de 16de-18de eeuw. Bronnenpublicatie uit de Amsterdamsche notarisprotocollen', *Economisch-historisch jaarboek. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland* 2 (Den Haag 1916) 258-295

Illustratieverantwoording

Alle foto's zijn gemaakt door
Ferry André de la Porte, behalve die op de
pagina's 26, 43, 59, 218, 221, 222, 268 en 432.

Scheepsbouw en Bestier

Ex. UBA 1670: p. 2
Ex. UBA 1690: p. 83

Noord en Oost Tartarije

Ex. UBA 1692: pp. 178, 229, 293, 418
Ex. UBA 1785: pp. 76, 98, 104, 129, 137, 138, 148,
168, 171, 197, 198, 200, 203, 205, 206, 208, 209,
214, 215, 216, 240, 262, 263, 265, 354, 364, 373,
375, 386, 395, 396, 398, 400, 412, 414, 436

Ex. UBA: pp. 24 (L. Smids, *Poësyje*), 72, 121, 302,
328, 330

UBA: pp. 86 (Bf 74b), 256 (Bf 71-f), 270 (Bf 56-a),
277 (Be 85, fol. 513), 298 (Bf 98), 299 (Bf 71-e),
300 (Bf 71-d), 301 (Bf 71-a), 402 (Bf 98-b),
404 (Bf 98-b), 405 (Bf 98-b), 406 (Bf 98-b),
425 (Bf 58-b)

Rijksmuseum Amsterdam: p. 26

Atlas van der Hem dl. 24, Wenen: p. 43

Eigen collectie: pp. 52, 54, 74, 93,
246 (Rumphius, *d'Amboinsche Rariteitkamer*),
308 (De Bruyn, *Reizen over Moskovië*), 317,
343 (Nieuhoff, *Brasiliaense Zee- en Lant-Reyze*)

Rijksmuseum Twenthe: p. 59 (inv.nr. 122)

Gebhard II 248: p. 81

Kramp, *Remarkable Maps*: pp. 173, 174, 175

Libri Pictorati 38 Cleyeri Miscellanea, Krakau:
pp. 218, 221, 222, 432

KOG-0000157: p. 268

Particuliere collectie: pp. 274, 340

Ex. Artisbibliotheek: p. 408